
לחבר מחדש את
הכלכלה לחברה:
לקחים בעקבות
מגפת הקורונה
קבוצת עבודה של מכון שחרית

לחבר מחדש את הכלכלה לחברה: לקחים בעקבות מגפת הקורונה

קבוצת עבודה של מכון שחרית

עורכים:

ד"ר עופר סיטבון וד"ר אילון שורץ

משתתפים:

לורה טלינובסקי, נטע לינזן, ד"ר גדי נסים,
ד"ר עופר סיטבון, ד"ר שלמה פישר, פרופ' אריה קרמפף

עריכת לשון:

יונית נעמן

כותבי וכותבות המאמרים

לורה
טלינובסקי

סמנכ"לית מכון שחרית. בעבר עמדה בראש מכינת רבין בחיפה, ושימשה כיועצת פרלמנטרית ליו"ר האופוזיציה בכנסת. מרצה במסגרות שונות על נושאי כלכלה וחברה, מגדר ופוליטיקה. ממייסדי קבוצת "דור 1.5" - צעירים ישראלים דוברי רוסית. בעלת תואר ראשון ושני במדעי החברה מהאוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת ניו יורק. בת 37, מתגוררת בחיפה עם בן-זוגה ושלושת ילדיהם.

נטע לינזן

בעלת תואר ראשון בפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה ותואר שני בסוציולוגיה. עסקה במדיניות כלכלית בממשלה במשך חמש שנים - ברשות ההגבלים העסקיים וברשות הלאומית לחדשנות טכנולוגית. כיום עובדת בתעשיית ההייטק.

ד"ר גדי נסים

חבר סגל במחלקה למדעי ההתנהגות במרכז האקדמי רופין. חקר שדות מגוונים וביניהם ועדי העובדים בסקטור הפרטי בישראל, היחסים הבין-דוריים באיגוד העובדים הסוציאליים, התארגנויות עובדים חרדים, ואת ההשפעה העתידית של אוטומציה על איגודים מקצועיים. משמש גם כחבר הנהלה באגודה הישראלית לחקר יחסי העבודה, וגם כיו"ר ועד הסגל האקדמי הבכיר במרכז האקדמי רופין.

ד"ר עופר
סיטבון

עמית בכיר וראש התחום הכלכלי-חברתי במכון שחרית; מרצה בכיר בביה"ס למשפטים במכללה האקדמית צפת; ראש הקליניקה לתאגידים וחברה במרכז האקדמי למשפט ועסקים.

ד"ר שלמה
פישר

סוציולוג ועמית בכיר במכון למדיניות העם היהודי ובמכון שחרית. מחקר עוסק בקבוצות דתיות בישראל, ובצמתים שבין דת, תיאולוגיה ופוליטיקה, וכן בין דת, מעמד וחברה בישראל.

פרופ' אריה
קרמפף

פרופסור לכלכלה פוליטית ויחסים בינלאומיים, המכללה האקדמית תל אביב-יפו.

ד"ר אילון
שוורץ

ראש מכון שחרית ומרצה בחוג לחינוך באוניברסיטה העברית.

תוכן העניינים

- 6 < פתח דבר
- 11 < הקפיטליזם שאחרי הקורונה:
מה עם הגלובליזציה?
פרופ' אריה קרמפף
- 21 < כלכלה אנושית - היום שאחרי:
תפקיד הממשלה
נטע לינזן
- 29 < לשקע מחדש את התאגיד בחברה
ד"ר עופר סיטבון
- 37 < שעה אחת קודם:
הכנסה בסיסית אוניברסלית כאסטרטגיה לביטחון חומרי, נפשי וחברתי..
ד"ר גדי נסים
- 53 < ריסוק מעמד האישה או בשורה חדשה?
הרהורים על השלכות הקורונה בעיניים מגדריות
לורה טלינובסקי וד"ר עופר סיטבון
- 59 < על חליפין ואמון
ד"ר שלמה פישר
- 69 < עקרונות לחשיבה כלכלית-חברתית חלופית בעידן של פוסט-קורונה
ד"ר עופר סיטבון

פתח דבר

מבוא

קשה לקלוט שמגפת הקורונה נמצאת עימנו כבר שנתיים, ושגם סופה עדיין אינו נראה לעין. אולם כבר עתה ברור שהעולם, ועימו גם הכלכלה, עברו שינויים משמעותיים, אולי אף טקטוניים, באופן המעצב מחדש גם את גבולות הדמיון הפוליטי. התפיסות הניאו-ליברליות שמשלו בכיפה מאז שלהי המאה ה-20 התקשו להתמודד עם האתגרים של מגפה כלל עולמית. כבר לפני הקורונה, המרד הפופוליסטי ערער על המדיניות המקובלת במערב של סחר חופשי ושל גרעון מצומצם, ערעור שהפך בזמן הקורונה לחלופה אמיתית שאומצה במדינות רבות. ההתמודדות הכלכלית עם הקורונה ניפצה את ה"קומון סנס" הכלכלי של גבולות פתוחים ומחירים זולים כערך עליון, ואת התביעה לנהל את תקציב המדינה כאילו היה שייך למשק בית. מעורבות המדינה בעיצוב השוק ובהכוונתו חזרה להיות מובנת והכרחית, וכך גם ההבנה שתקציב יכול להיות גם השקעה לטווח ארוך שערכה הכלכלי יתרבר ברבות השנים. אין זה אומר שחזרנו לתפיסות סוציאל-דמוקרטיות שאותן החליף הניאו-ליברליזם, אלא שנכנסנו לעידן של הלא-נודע, שבו מוסכמות העבר כבר אינן מכתיבות את מדיניות העתיד. יותר ויותר נשמע בזמננו המושג של פרגמטיזם - הניסיון להבין מה "עובד" בשטח, ללא הנחות מוצא קבועות מראש.

במובנים רבים תורתו של קרל פולני היא כלי עזר חשוב בתקופתנו החדשה. פולני הוא ידיד נפש של מכוון שחרית, והיתה לנו הזכות להיות גורם מוביל בהוצאתו לאור בעברית, לפני שנה, של ה"מגנום אופוס" שלו, התמורה הגדולה. לפולני היו שתי תובנות, השזורות זו בזו, שיכולות לשמש לנו כמורה נבוכים. התובנה הראשונה היא ההבנה שבסופו של דבר, הכלכלה משוקעת בתוך החברה. כוונתו של פולני היא שהכלכלה פעלה, במשך דורות, בתוך מרקם חברתי ותרבותי שבמסגרתו היא צומחת ושבו היא תלויה כדי להוביל לשגשוג של החברה ושל היחיד. הניאו-ליברליזם הנוקשה שהעמיד את הגיון השוק מעל לכל, עקר את הכלכלה מתוך הרקמה חברתית שלה, מה שיוביל, במוקדם או במאוחר, להתרחשותה של התובנה השנייה של פולני - "התנועה הכפולה": ניתוק הכלכלה מהחברה יגרום לתגובת נגד - מרד של החברה נגד המחיר החברתי שהעם משלם, ונגד מי שמקדמים את המדיניות הזאת. בשפה עכשווית, וכנבואה של פולני, אפשר לדבר על המרד הפופוליסטי שכובש את העולם הליברלי כתנועת נגד המבקשת לצמצם את הנזק האנושי שגרמה המדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית. העם נגד האליטות.

השינויים המהירים המתחוללים במציאות הכלכלית והחברתית מול העיניים ממחיש לנו אפוא שקטגוריות החשיבה המקובלות בשיח הפוליטי אינן מתאימות עוד. לא הניאו-ליברליזם המקדש את "הממשלה הקטנה" ואת מתן המושכות כמעט בבלעדיות למגזר העסקי; אך גם לא הסוציאלי-דמוקרטיה - התפיסה הכלכלית המרכזית הנוספת של המאה האחרונה - שנתונה במצב עגום כפי שמעידים מצבן של מפלגות השמאל ברחבי העולם והקשיים המבניים שמהם סובלים מרבית משטרי הרווחה. אין זה מפתיע משום שחרף ההבדלים ביניהן, הסוציאלי-דמוקרטיה חולקת עם הניאו-ליברליזם הנחות יסוד משותפות, ובראשן ראייה מכשירנית-תועלתנית לטובת היחיד. ראייה זו תופסת את תכליתה המרכזית של הכלכלה כייצור הון, "צמיחה" בביטוי המקובל, שבאמצעותה ניתן לקדם צרכים ואינטרסים חברתיים. על-פי תפיסה זו, הכלכלה - ומוסד השוק העומד במרכזה - היא מערכת הפועלת על-פי אמות מידה אוטונומיות, כשהסוציאלי-דמוקרטיים חולקים על הניאו-ליברלים ביחס לשאלה כיצד לחלק את הפירות של הפעילות הכלכלית, יותר מאשר על עצם הפעילות ועל השפעתה על החברה ועל האדם.

אלא שכפי שטען פולני, הכלכלה אינה יכולה להיות אוטונומית והתכלית שלה אינה יכולה להיות מכשירנית גרידא. כלכלה - ועימה השוק - משוקעת תמיד במסגרת הקשרים חברתיים רחבים יותר, לרבות הקשרים פסיכולוגיים ומוסריים, וכפופה למוסדות ולנורמות חברתיות, תרבותיות, משפטיות ודתיות. חשוב לציין, פולני בהחלט מעניק משקל מרכזי למדינה תוך המרחב הכלכלי, אך אין מדובר במשקל בלעדי. "כלכלה משוקעת" איננו מושג שמתייחס רק למדינה. לדעת פולני, לכל ההתארגנויות החברתיות יש תפקיד בארגון הכלכלה ובניווט שלה. למעשה, מאז ומתמיד מניעים כדוגמת סטטוס, הדדיות, קרבה משפחתית ואפילו ניסיון החיים והאופן שבו אנו חווים את המציאות הכפיפו את השוק לשיקולים רחבים יותר. "היד הנעל" מה" האמיתית היא הרקמה הקהילתית, החברתית והתרבותית שמחזיקה את הפעילות הכלכלית. השגשוג הכלכלי עובר דרך הרקמה הזאת שמעניקה יציבות וגם משמעות. מכאן שעל אף הסגולות החשובות שהשוק מקדם - כדוגמת חדשנות, ניידות חברתית ושגשוג חומרי - הגבלת תחולתו של הגיון הרווח שמניע אותו מתחייבת, כפי שאכן אירע היסטורית במדינת הרווחה. זאת בוודאי בכל הנוגע לתחומי חיים מרכזיים כדוגמת העבודה, ההון והסביבה ("הסחורות הפיקטיביות" - עוד מושג מרכזי בתורתו של פולני), שכן התפוררותן של המערכות החברתיות משמעותה גם התפוררות כלכלית.

תובנה נוספת שהתחדדה על רקע משבר הקורונה היא שהכרעות הכלכליות טובלות כולן בשיקולים ערכיים, ושמשום כך לכלכלנים אין, וגם לא צריכה להיות, בלעדיות בעיצובן. עמדה זו מתחזקת גם על רקע הפילוסופיה הפרגמטיסטית הגורסת שאין להפריד בין עולם העובדות ה"אובייקטיביות" לבין עולם

הערכים ועיצוב המדיניות, ושבשל כך יש לקדם את "מה שעובד", יותר מאשר "להשליך" אידיאולוגיות מופשטות על המציאות. במובנים מסויימים, הפרגמטיזם וההישענות שלו על מציאות החיים הם המקבילה האפיסטמולוגית לתאוריה של פולני בדבר השיקוע של הכלכלה במסגרת היחסים החברתיים. ואכן, נדמה שמאז המשבר הפיננסי של שנת 2008 ואימוץ מדיניות "ההקלה הכמותית", וביתר שאת מאז פרוץ מגפת הקורונה, המדיניות הכלכלית מאמצת יותר ויותר את התפיסה הפרגמטיסטית הזו. לא רק שההתנסות האנושית חשובה יותר בעידן שלנו מאשר התיאוריה, היא אף מעצבת אותה מחדש: כך, למשל, העובדה שמגפת הקורונה דחפה להאצת העבודה מרחוק, עתידה לשנות מן היסוד לא רק את עולם העבודה, אלא גם את התאוריות על אודותיו.

אסופת המאמרים שלהלן היא תוצר של דיונים שערכה, על רקע מגפת הקורונה, קבוצת חשיבה העוסקת בשאלות כלכליות וחברתיות בחסות מכון שחרית. המאמרים המובאים בקובץ זה מבקשים להציף, מנקודת מבט "פולנית", דילמות שהתעוררו ביתר שאת בעקבות פרוץ המגפה בהקשר למרחבים שונים של הפעילות הכלכלית. על רקע העמדה הפרגמטיסטית, המאמרים שבקובץ מציעים תובנות הנגזרות מהניסיון של השנים האחרונות: יחסי הגומלין בין בנייה מחדשת של הכוח הכלכלי המדינתי לבין הגנה על "החצר המשותפת" הגלובלית (אריה קרמפף); בניית מנגנוני ממשל משוקעים חברתית ש"יעבדו" בהתחשב במגבלות יכולות הביצוע של הממשלה (נטע לינזן); הצורך בשיקוע מחדש של פעילות התאגידיים במסגרת החברה האנושית, על רקע העוצמה התאגידיית הגוברת (עופר סיטבון); הצורך בהחדרתה של הכנסה בסיסית אוניברסלית, על רקע סכנותיה של האוטומציה בשוק העבודה העתידי (גדי נסים); השלכות הקורונה על היחסים המגדריים ובעיקר על מקומה החברתי של המשפחה (לורה טלינובסקי ועופר סיטבון); והחשיבות של שיקום האמון החברתי לשם צמצום נזקיה של הפוליטיקה המקטבת (שלמה פישר). בסוף האסופה מציע עופר סיטבון שרטוט ראשוני של עקרונות לחשיבה כלכלית-חברתית חלופית, המבוססים הן על התיאוריה של פולני והן על הפרגמטיזם.

הקפיטליזם שאחרי הקורונה: מה עם הגלובליזציה?

משבר הקורונה העצים את ההתנגשות בין שני עולמות ערכים, שהם חלק בלתי נפרד מן הקיום האנושי במאתיים השנים האחרונות: עולם הערכים הקושר את האדם לקהילה המקומית שלו, שגורלו כרוך בגורלה, ועולם הערכים הקושר את האדם לקהילה הגלובלית. רבים מתארים את ההיסטוריה האנושית כתנועת מטוטלת בין שני עולמות הערכים הללו: תנועה בין המקומי והגלובלי. בתקופות מסוימות המערכת העולמית נוטה אל הקוטב המדינתי, כאשר מדינות מגדירות את האינטרסים הלאומיים כניגוד לאינטרסים של הקהילה הבינלאומית, ופועלות בהתאם; ובתקופות אחרות, הקהילה הגלובלית נתפסת כאמצעי לקידום האינטרסים המשותפים ופתרון בעיות קולקטיביות בינלאומיות. על אף שנוח להסביר באמצעות מטפורת המטוטלת מגמות היסטוריות מסוימות, יש בה גם כדי להטעות. היא מציגה את המקומי והגלובלי כאלטרנטיבות: אם אנחנו מפנים את המבט פנימה, הרי שבהכרח גבינו מופנה אל הגלובלי.

פרופסור לכלכלה פוליטית ויחסים בינלאומיים,
המכללה האקדמית תל אביב-יפו.

פרופ' אריה
קרמף

במאמר זה אבקש לטעון, בעקבות אחרים שעשו זאת לפני, כי התפיסה שלפיה ניתן לפנות אל המקומי ולהפנות גב לגלובלי היא ביטוי להכחשה של המצב הקיומי האנושי בעת הנוכחית, שהוא מצב גלובלי. כתחליף למטפורת המוטוטלת, אני רוצה להציע את מטפורת החצר המשותפת: כאשר אדם מחליט להשקיע את מאמציו בטיפוח דירתו, הוא יכול ורשאי להזניח את החצר המשותפת, אך הוא לא יכול להכחיש את קיומה. השאלה שעומדת על הפרק אינה עוסקת בעצם קיומה של החצר המשותפת, אלא באופן שבו מתארגנים השכנים לטפל בה ולעצב אותה. כל זאת בידיעה כי ההזנחה של החצר המשותפת תוביל בסופו של דבר לפגיעה בכל הדיירים.

המאמר פותח בסקירה היסטורית של היחסים בין המקומי והגלובלי, ממשיך בהשלכות שהיו למשבר הקורונה על יחסים אלו, ומסיים במספר הערכות והמלצות לעתיד.

המודל הווסטפליאני הגלובליזציה

המודל הווסטפליאני של המערכת העולמית הוא דימוי מקובל להמשגה של היחסים בין המקומי והבינלאומי, לפחות עד עידן הגלובליזציה. על פי מודל זה, המערכת הבינלאומית מורכבת ממקבץ של מדינות ריבוניות, שכל אחת מהן חולשת על טריטוריות מוקפות בגבולות מוסכמים. מתוקף ריבונותן, המדינות מסדירות את הכלכלה המקומית, וגם את מעבר האנשים, הסחורות וההון דרך הגבולות. תהליכי הדמוקרטיזציה והליברליזציה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ריככו את המודל הווסטפליאני, אך לא שינו את העקרון היסודי שלפיו קיימת הלימה בין הסמכות הפוליטית – קרי, הריבונות – הטריטוריה, הגבולות הכלכליים והאוכלוסייה. כלומר, ביסוד המודל הווסטפליאני עומדת ההנחה שכל דבר בעולם נתון לשליטתה של מדינה ושל מדינה אחת בלבד. היחסים בין היישויות הטריטוריאליות הללו מהווים את המרחב הבינלאומי.

אולם, לכל גבול שני צדדים, וריבונותה של מדינה תקפה רק בצד אחד שלו. לכן, כל עוד מדינות אינן אוטומות עצמן ביחס לתנועה של סחורות, הון, אנשים ורעיונות, הן נדרשות לשתף פעולה ולהגיע להסכמות בנוגע לכללים המסדירים את התנועה דרך הגבולות. לכן, כבר במסגרת המודל הווסטפליאני הריבונות של המדינות אותגרה על-ידי כוחות כלכליים. העובדה שלמדינות יש אינטרס משותף לקיים קשרי מסחר ביניהן, חותר תחת מושג הריבונות הפורמלית. כך, מדינות נדרשות לוותר על מידה של ריבונות כדי להנות מן היתרונות החומריים הנובעים מעסקאות כלכליות בינלאומיות. תקופות שבהן התנועה של אנשים, סחורות והון הייתה אינטנסיבית מכונות תקופות גלובליות. הגלובליזציה יוצרת יחסי תלות בין מדינות המתבטאים בכך שגורלם, עושרם ורווחתם

של אזרחים במדינה אחת, תלויים בגורלם, עושרם ורווחתם של אזרחים במדינות אחרת. התלות ההדדית הזו יכולה להוביל להתפתחות של יחסי קרבה, ידידות, סולידריות ופיתוח של זהויות טרנס-לאומיות או ליחסי עוינות וטינה. ניתן אם כן לומר כי קיים מתח מובנה בין העיקרון הגיאופוליטי והטריטוריאלי של הריבונות, וההגיון הכלכלי שיוצר תלות הדדית בין המדינות ומחורר את הגבולות.

אולם המתח המובנה שבין ההגיונות – הטריטוריאלי והכלכלי – אינו מוציא את העובדה ששתי צורות ההגיון גם תלויות זו בזו. כאשר ההגיון הטריטוריאלי הופך להיות מוחלט, הוא מביס את עצמו וקורס. באותה מידה, גם כאשר ההגיון הכלכלי מחסל לחלוטין את הטריטוריאלי, הוא יפרק את התשתית המדינית שקיומה הכרחי לתפקודו של השוק. יתר על כן, ההגיון הטריטוריאלי אינו עומד בהכרח בניגוד לגלובליזציה. מדינות המבקשות לייצב את הסביבה הבינלאומית שבה הן פועלות מקדמות הסדרים בינלאומיים – הסכמים דו-צדדיים (bilateral) או רב-צדדיים (multilateral). הסכמים אלו מובילים להקמה של ארגונים בינלאומיים, שהם בעלי מעמד אוטונומי חלקי ביחס למדינות. ההסכמים הבינלאומיים והמוסדות הבינלאומיים הם חלק מן התשתית המוסדית המסדירה את היחסים בין המדינות ואת התנועה בין המדינות של סחורות, הון ואנשים. ההקמה של התשתית המוסדית היא ההיבט הפוליטי והמוסדי של הגלובליזציה.

אם כן, את היחסים בין ההגיונות הכלכלי והטריטוריאלי ניתן לתאר כתנועה כפולה, במונחים של קארל פולני. מחד תנועה של התפשטות ההגיון של השוק (marketization) המחורר את הגבולות וחותר תחת הריבונות ומאידך תנועת הנגד, שבמסגרתה מדינות פועלות בשדה הבינלאומי כדי להסדיר ולהגביל את כוחות השוק, ולעיתים כדי לעודד ולייצב אותו. כאשר אנו מדברים על הקפיטליזם הגלובלי, עלינו לדמיין את התנועה הכפולה הזו של שווקים ומדינות הנאבקים זה בזה והמשרתים זה את זה.

תנועות השמאל נוטות לראות בתנועה לקראת השוק גורם שלילי הפוגע ברקמה האנושית החברתית ואילו אל תנועת הנגד הן מתייחסות כאל גורם חיובי של הגנה על החברה האנושית. חלוקה נורמטיבית זו מושפעת מן המחשבה המרקסיסטית או ליתר דיוק מפרשנות מרקסיסטית פשטנית, הרואה בשוק את אחד הגורמים היסודיים לסבל האנושי, ומייחסת למדינה את הפתרון. הרעיון של התנועה הכפולה דוחה את הדיכוטומיה המוסרית בין השוק המזיק והמדינה המגוננת. תנועת הנגד, התנועה נגד השוק, יכולה לייצר אי-צדק וסבל גדולים יותר מזה שמייצר השוק. למשל, הקולוניאליזם היה סוג של סדר עולמי אשר הסדיר את התנועה של סחורות, הון ובני אדם, ובמובן זה הוא לא היה חלק מכוחות השוק, אך עיצב בפועל את הקפיטליזם העולמי. הגלובליזציה היא קונפיגורציה של ההגיונות הכלכלי והטריטוריאלי בהקשר היסטורי מסוים. ההגיונות הללו הם תמיד בינלאומיים או גלובליים במובן זה שלא ניתן להבין את הקפיטליזם במדינה נתונה, ללא התייחסות למיקום שלה במערכת הבינלאומית. יש לזכור שהמצב האנושי במאות השנים האחרונות הוא תמיד גלובלי, וזה לכשעצמו אינו מוביל לדטרמיניזם כלכלי, כפי שסבורים כלכלנים רבים. הגלובליזציה לא מאלצת אותנו לאמץ מודל כלכלי אחיד שלכאורה נובע מתיאוריה כלכלית מסוימת. ובכל זאת, הקפיטליזם

הגלובלי מעצב את מרחב ההזדמנויות ומבנה התמריצים של מדינות, והוא משפיע על אופק האפשרויות של מדינות וחברות מקומיות. כך, למשל, הסוציאל-דמוקרטיה האירו-פאית היא תוצר של קונפיגורציה מסוימת של ההגיונות הכלכלי והטריטוריאלי ששררו בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. המפנה הניאוליברלי בשנות השמונים שינה את הקונפיגורציה הזו ושינה גם את אופק האפשרויות של מדינות. כאשר הקונפיגורציה משתנה, עלינו לחשוב מחדש כיצד לתרגם את הסנטימנט החברתי למוסדות ממשיים ולפרקטיקות קונקרטיות.

הקפיטליזם המדינתי שאפיין את העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה התאפשר כתוצאה מהסדר הבינלאומי יוצא דופן שעוצב בשנים שלאחר המלחמה. בזירה המקו-מית, הקפיטליזם המדינתי הושתת על משטר ייצור פורדיסטי (Fordist production regime), ששירת את המעמד הבינוני שהורכב ברובו מעובדים. מעמד העובדים נהנה מייצוג פוליטי בדמות ארגוני עובדים בעלי עוצמה ומפלגות עובדים שפעלו בזיקה לארגוני העובדים. הפוליטיקה המקומית של רוב המדינות המתועשות והמערביות הוגדרה על-פי הציר הפוליטי של שמאל סוציאל-דמוקרטי המייצג את העובדים וימין ליברלי המייצג את האינטרסים של ההון.

היציבות של משטר הייצור הפוסט-פורדיסטי-סוציאל דמוקרטי במערב התאפשרה בזכות קיומם של שני מוסדות בינלאומיים: המשטר הבינלאומי של הליברליזם המשוקע (embedded liberalism) וההיררכיה המבנית בין מדינות המערב לעולם השלישי. משטר הליברליזם המשוקע עוצב במסגרת הסכמי ברטון וודס ב-1944, והיה מבוסס על הסכמים רב צדדים בתחום הסחר הבינלאומי, פיקוח על תנועות הון, ומערכת מוניטרית בינלאומית של שערי חליפין קבועים אך מתואמים. הפיקוח על תנועות הון סיפק למדינות הקטנות והפריפריאליות הגנה מפני כוחות השוק הגלובליים. הגנה זו אפשרה למדינות לנהל מדיניות פיסקלית ומוניטרית בהתאם לתנאים המקומיים ובהתאם לדרישות הקבוצות החברתיות המקומיות. כמו כן, הסכמי הסחר (GATT) היו בעלי אופי לא חודרני, והם אפשרו למדינות לעודד את התעשייה המקומית.

העוצמה הכלכלית, הצבאית והפוליטית של ארצות הברית היא זו שאפשרה את הליברליזם המשוקע. ארה"ב יצרה מבנה תמריצים באמצעות תגמול חיובי ושלילי שהבטיח כי מדינות יפעלו בהתאם לכללי המשחק של הליברליזם המשוקע. החשש מפני זליגת הקומוניזם הצדיקה רמה גבוהה של הוצאות ממשלתיות להבטחת רמת החיים במדינות

**הקפיטליזם
המדינתי
השטע
החברתי בין
הון לעבודה**

הליברליות והקפיטליסטיות. כך, ההגמוניה המערבית - האמריקאית - הבטיחה אספקה של אנרגיה שתדלקה את הצמיחה בעולם המערבי.

הקשר הסיבתי בין הקפיטליזם המדינתי לסדר העולמי של הליברליזם המשוקע הוא קריטי לצורך הדיון שלנו. הקפיטליזם המדינתי בשנות החמישים, השישים והשבעים, לא היה מתאפשר ללא המטריה הבינלאומית שסיפק. אם אחזור לדימוי הדירה והחצר המשותפת: במקרה זה, טיפוח החצר המשותפת לא היה בגדר מותרות בלבד, אלא הכרח לשם השיפור באיכות החיים בדירה הפרטית.

מה שהביא לקריסת הליברליזם המשוקע, וכתוצאה מכך גם לנטישת המודל של הקפיטליזם המדינתי, היה הכרסום ביציבותו כתוצאה מליברליזציה פיננסית זוחלת, שהובילה לבסוף לליברליזציה מוחלטת של תנועות ההון ולניוד שערי החליפין. קשה למצוא בספרות תשובה ברורה לשאלה מה היו הגורמים שהובילו לתהליך זה, אילו מדינות הניעו אותו ואילו מדינות נהנו ממנו. ביתר שאת, אין תשובה חד-משמעית לשאלה האם תהליך הליברליזציה הפיננסית היה תוצאה הכרחית של מגמות כלכליות, או שמא תוצאה של פעולה מכוונת מצד מדינות. יחד עם זאת, קיימת הסכמה לגבי עובדה אחת: הליברליזציה הפיננסית שינתה את המערכת העולמית מן היסוד, פירקה את התשתית המוסדית הגלובלית שאפשרה את הקפיטליזם המדינתי, והכניסה אותנו לעידן הניאוליברלי הפוסט-פורדיסטי. הגלובליזציה הפיננסית הפכה את המערכת הבינלאומית למגרש המשחקים של התאגידים הגלובליים, ובפרט של המגזר הפיננסי. תהליכי התנועה לקראת השוק (marketization) במגזר הפיננסי היו מהירים יותר והתוצאות שלהם אגרסיביות יותר, משום שבניגוד למערכת הסחר הבינלאומי, המגזר הפיננסי לא היה כבול לתהליכי ייצור שחייבים להיות ממוקמים במרחב טריטוריאלי וגיאופוליטי. ההון אינו כפוף להגיון הטריטוריאלי באותה מידה שבה סחורות ושירותים כפופים להגיון זה. כך, למעשה, הדה-טריטוריאליזציה של ההון כוננה את התשתית הגלובלית שאפשרה לתאגידים הבינלאומיים להפוך לתאגידים רב-לאומיים בעלי היקף הכנסות ורווחים עצום וחסר תקדים.

מנקודת המבט המציבה במרכז את רווחת האזרחים, לגלובליזציה הכלכלית היו מספר הישגים לא מבוטלים. אחד הבולטים הוא שינוי יחסי הכוח בין הצפון הגלובלי והדרום הגלובלי, וחלוקה סימטרית יותר של הצמיחה וההכנסות בין המדינות המפותחות והמתפתחות. תהליכי הליברליזציה הפיננסית אומנם יצרו פערים עצומים בהכנסות ובנכסים במדינות המפותחות, אך גם הביאו לפיתוח כלכלי מהיר בדרום הגלובלי ולצמצום העוני הגלובלי.

**הקפיטליזם
הגלובלי**

הגלובליזציה הכלכלית הפכה את הקפיטליזם העולמי למכונה יעילה יותר, אך גם לשבירה יותר ויציבה פחות. תהליכי הייצור פורקו לחוליות בשרשרות ייצור גלובליות שנמתחו בין מדינות ויבשות. כיום, כ-70 אחוז מהסחר העולמי מתרחש במסגרת שרשראות סחר גלובליות בעלות אורך ורמת מורכבות הולכת וגדלה. מבנה זה של הסחר העולמי חושף את החברות האנושיות לסיכונים גדולים יותר, והופך את המערכת הגלובלית לשברירית. לכן, למשברים מקומיים יש פוטנציאל להתפשט במהירות ולהצית משברים אזוריים וגלובליים. בעוד ההון יכול להגן על עצמו בפני הסיכונים הגדלים, העובדים בתעשיות הגלובליות לא יכולים לעשות זאת ללא מערכת רווחה ורשתות בטחון חברתיות. שרשראות הייצור הגלובליות התפתחו במקביל לתשתית פיננסית גלובלית המאפשרת לשווקים פריפריאליים בתקופות של יציבות להנות מגישה לשווקים גלובליים נזילים. אולם השכלול של השווקים הפיננסיים גם הפך את המערכת הפיננסית העולמית לרגישה הרבה יותר לזעזועים. מאז שנות התשעים, משברים פיננסיים פרצו בתדירות של כאחת לעשור: משבר החוב באמריקה הלטינית באמצע שנות התשעים, המשבר האסיאתי בסוף העשור, והמשבר הפיננסי הגלובלי והאירופאי כעשור מאוחר יותר. משברים אלו והתגובות להם הפריכו חד משמעית את התזה כי שווקים חופשיים יכולים נוטים לאזן את עצמם. הם חיזקו את התזה הנגדית, ההיפותזה של חוסר היציבות הפיננסית (Financial Instability Hypothesis), שלפיה שווקים פיננסיים נוטים לחוסר יציבות ומשבריות. כדי למנוע קריסה, הרשויות במדינות השונות, בעיקר בנקים מרכזיים ומשרדי אוצר, השתמשו במשאבים ציבוריים כדי לחלץ חברות פרטיות שלקריסתן היה צפוי להיות מחיר חברתי עצום. חבילות הצלה אלה אומנם מנעו קריסה כלכלית, אך היה להם גם מחיר חברתי: הם העמיקו את אי-השוויון ולא צמצמו אותו. ממשלות פרשו רשת בטחון פיננסית לחברות פרטיות, אך לא פרשו רשת בטחון חברתי לאזרחים ועובדים.

**הקפיטליזם
הגלובלי
והשטע
החברתי החדש**

הגלובליזציה - אך לא היא לבדה - פירקה בהדרגה את הבסיס הפוליטי של הקפיטליזם הפורדיסטי, שהיה מבוסס על מאזן כוחות בין עוצמתו של ההון לעוצמתם של העובדים המאורגנים. מהפכת ההייטק וכלכלת הידע (knowledge economy) שינו מן היסוד את המבנה של כוח העבודה, שפוצל בין קבוצת העובדים הקטנה שנסקה בענפים עתירי הטכנולוגיה לבין כל שאר העובדים. מעמד העובדים - כסובייקט חברתי ופוליטי - התפרק לחלקים, ואיתו הבסיס החומרי של הזהות והסולידריות המעמדית. במדינות המפותחות המעמד הבינוני הלך והצטמצם. המשרות הקבועות במפעלי הייצור

הגדולים הוחלפו במשרות חלקיות, של מעמד מעמד הפרילנסרים והפרקריאט. הפיתוחים הטכנולוגיים חיסלו את הכלכלה הפורדיסטית, ובמקומה הופיעה כלכלת הידע שיצרה מקומות עבודה איכותיים, שסף הגישה אליהם מבחינת השכלה הוא גבוה, לצד מקומות עבודה נחותים מבחינת השכר, היציבות והחלקיות. בתנאים אלו, מפלגות הפועלים כבר לא יכלו לספק בית פוליטי לעובדים שמנעד האינטרסים שלהם התרחב. הפיצול הגדל בין העובדים מבחינת האינטרסים הכלכליים התרחב, והעבודה איבדה את מעמדה ככזו המגדירה את הזהות הפוליטית, החברתית והכלכלית של האזרח. במקביל, גם האינטרסים של ההון פוצלו: התאגידים הבינלאומיים קידמו גלובליזציה חסרת גבולות, ואילו עסקים מקומיים ביקשו את ההגנה של המדינה מפני תחרות גלובלית. להון, מטבעו, קל יותר מלפועלים להתאים את עצמו לתנאים החדשים.

השטע החברתי בין הון לעבודה שאפיין את משטר הצבר ההון הפורדיסטי איבד את הדומיננטיות לטובת שטעים חברתיים וזהויות חדשים. סוגיות פוליטיות חדשות עיצבו את השיח הציבורי: זהויות אתניות (שחורים/לבנים בארה"ב, מזרחים/אשכנזים בישראל), פוליטיקה מגדרית ולהט"ב, והסוגיה של שינויי אקלים. כיצד ניתן לארגן את כל השטעים הללו לכדי תפיסה פוליטית קוהרנטית? לא ברור. אחד השטעים הדומיננטיים החדשים הוגדר באמצעות סוגיית הגלובליזציה. הגלובליזציה הכלכלית יצרה הזדמנויות חדשות עבור עובדים שהצליחו להתאים את עצמם ולחדור לענפים שפרחו בזכותה. הענפים הגלובליים פעלו בטריטוריות לאומיות שונות, אך התנהלו לפי חוקי משחק גלובליים, ובין היתר העניקו שכר גלובלי בשדה מקומי. האחרים, לא רק שלא נהנו מפירות הגלובליזציה, אלא נאלצו להתמודד עם פערי שכר גבוהים יותר ועם פער דיגיטלי הולך ומעמיק.

פוליטיקה חדשה

ניתן להתייחס לשטע הגלובלי/מקומי כמסמן-על המנקז לתוכו שטעים נוספים המתקיימים גם ברמה המטריאלית-הכלכלית וגם ברמה הסימבולית-הזהותנית. הגלובליות מייצגת את "הלבנים" אשר מגדירים ותופסים את עצמם כמי שיכולים לחיות בכל מקום וכמי שמחוברים לזהויות טרנס-לאומיות. אלו מיחסים משקל רב לשמירה על זכויות אדם באשר הוא אדם. בכלל זה, סוגיות מגדריות הכוללות פוליטיקה להט"ב, בית, ממוקמות גבוהה בסדר העדיפויות שלהם, ומשבר האקלים נתפס בקרב הגלובליסטים כמשבר הדחוף ביותר הדורש התגייסות פוליטית. מנגד, מתקיימות זהויות המוגדרות ביחס למקומי, הלאומי, הקהילתי ואף הדתי. אלו, המכונים לעיתים "פופוליסטים" מאמצים גישה חברתית שמרנית, עם נטייה למסורתיות והסתגרות בקרב המשפחה, הקהילה והלאום. ודוק: יש להיזהר לא

לייחס לדיכוטומיה של הגלובלי/מקומי באופן פשוט וטכני: הגלובליסטים לא באמת חיים את הגלובלי, באותה מידה שהקהילתניים אינם מנותקים מן הגלובלי.

אחת ההשלכות של הדומיננטיות של השסע הגלובלי/מקומי היא הפגיעה בשמאל המסורתי (יותר מאשר בימין המסורתי). זאת מכיוון שעולם הערכים של השמאל המסורתי - השמאל הסוציאלי-דמוקרטי - אינו יכול להתכחש בצורה מוחלטת לשאיפה לצדק אוניברסלי ולזכויות האדם (והעובד), ומנגד, הוא אינו יכול לנטוש את הבסיס הפוליטי, חברתי וכלכלי שלו, בקרב העובדים וארגונים העובדים, המגדירים את ה"עם" (populus). השמאל המסורתי אינו יכול לנטוש את האליטה האינטלקטואלית והתרבותית הלבנה, ומנגד הוא אינו יכול להרשות לעצמו להתנכר לעם, גם כאשר העם מתנכר לו. בפועל, השמאל המסורתי ננטש על-ידי שתי הקבוצות הללו: האליטה התרבותית אימצה אג'נדת שמאל ליברלית-פרוגרסיבית בעלת אופי גלובלי, ואילו ה"עם" פנה לאידיאולוגיות מקומיות מובהקות בעלות אופי לאומי או פופוליסטי.

הפיצול של השמאל המסורתי נעשה בולט במיוחד באירופה. סוגיית הפליטים פיצלה בין המעמד הבינוני הגבוה, אשר אימץ גישה גלובליסטית, שלפיה לאירופה יש מחויבות לקבל את הפליטים והמהגרים לשטחה, ואילו המעמד הבינוני הנמוך הצטרף למחנה ה"פופוליסטי" על בסיס ההנחה לאירופה יש מחויבות בראש וראשונה לאזרחיה. מנקודת המבט של הפופוליסטים, עמדת האליטה הכלכלית והתרבותית האירופאית. מהווה מירוק המצפון ההיסטורי האירופאי על חשבון המעמדות הנמוכים. את השאלה האם המעמדות הנמוכים אכן משלמים מחיר חומרי או רק תופסים את עצמם כמי שמשלמים מחיר כזה נשאר בשלב זה פתוחה.

כך, המצב הגלובלי שבו אנו נטועים מגדיר עבורנו מחדש את השסע החברתי-כלכלי הדומיננטי. אנחנו חיים בעולם גלובלי, בין שאנחנו חלק מן האליטה האינטלקטואלית (או תופסים את עצמנו ככאלו) ובין שאנחנו חלק מן המעמדות הנמוכים יותר, הנפגעים מן הגלובליזציה (או תופסים את עצמנו ככאלה).

בעוד היינו כולנו נתונים בעיסוק בהשלכות של הגלובליזציה והליברליזציה, היכו בנו שני משברים קשים: המשבר הפיננסי לפני עשור, ומשבר הקורונה בשנתניים האחרונות. היו רבים שתפסו את המשברים הללו כתוצאה של הקפיטליזם הגלובלי, ולכן כהזדמנות לשינוי ונסיגה מן הגלובליזציה. בעיני רבים המשברים הללו יצרו מצב שווא, כאילו אם הקפיטליזם הגלובלי הוא הבעיה, אז הנסיגה ממנו היא הפתרון. במאמר קצר זה ביקשתי להפריך

**משבר
הקורונה:
הסיכון הכפול**

תפיסה זו: הקפיטליזם הגלובלי הוא המצב הקיומי של החברה האנושית בעת הזו. המצב הקיומי הזה הוא תוצאה של תנאי הייצור העכשוויים (טכנולוגיה) ושל אופן הארגון הכלכלי. משמעות הדבר היא שאם ינטשו את הקפיטליזם הגלובלי, החברות האנושיות יאלצו לשלם מחיר חומרי וערכי גדול: מחיר חומרי במובן של רמת חיים ואיכות חיים, ומחיר ערכי במובן של שינוי או אפילו נטישה של התרבות הליברלית-דמוקרטית. על אף הביקורת שאפשר למתוח על הנזקים שיוצרת כלכלת השוק הגלובלית, קשה שלא להכיר בכך שככלכלת שוק היא צורת ארגון כלכלית ש"עובדת". כלומר, היא מאפשרת ייצור של מוצרים והפצתם ברחבי הגלובוס, וזאת תוך כדי שמירה על ערכים דמוקרטיים-ליברליים. מכאן לא ניתן להסיק אמנם שזו צורת הארגון הכלכלי הטובה והיעילה ביותר שניתן, אולם במסגרת ההיסטוריה הכלכלית המוכרת לנו, היא צורת ארגון לא רעה. לכן, לדעתי, זו הנחת עבודה סבירה שהנסיגה מן הגלובליזציה תהייה כרוכה בפגיעה ברמת החיים, ואולי גם בפגיעה באורח החיים הדמוקרטי-ליברלי.

למעשה, אנו ניצבים כיום בפני סיכון כפול: הסיכון האחד הוא שנמשיך כרגיל. כלומר, שנראה במשבר הקורונה מכה קלה בכנף של הקפיטליזם הגלובלי, שעדיין ממשיך לתפקד לא רע, בניכוי משברים פיננסיים, מגיפות ותחושה רווחת כי הכלכלה עובדת בשביל המעטים על-חשבון האזרחים. מנגד, הסיכון האחר הוא שנחליף את ההיפר-גלובליזציה בלאומנות ישנה וטובה, שנחליף את השוק בשלטון ריכוזי וסמכותני, או, במילים אחרות, שנזניח את החצר המשותפת ונסתגר במקום הפרטי (הלאומי). קיימת סכנה שנשכח שהגלובליזציה היא זו שהביאה את הקולוניאליזם האירופאי לסיומו, או שקריסת המעמד הבינוני במדינות המפותחות הייתה מלווה בעליית המעמד הבינוני בחלק מן הקולוניות לשעבר. קיים סיכון שכעת, בעת משברית שבה נראה כאילו השמיכה אינה מספיקה לכולם, נאמץ מהר מדי וחזק מדי את האתוס של "ענייני עירנו קודמים" באופן שיצדיק עולות מיותרות ממש.

כדאי לזכור שרגשות פטריוטיים ולאומיות בריאה אינם עומדים בניגוד לגלובליזציה, כאשר זו מרוסנת ומוסדרת באמצעות הסדרים בינלאומיים, ארגונים בינלאומיים ורשתות טרנס-לאומיות של ידע, מומחים ומוסדות. גלובליזציה היא למעשה מה שמדינות עושות ממנה. באותה מידה שמדע המדינה מסווג סוגים של משטרים פוליטיים מקומיים, כך ניתן לזהות צורות שונות של צורות קיום גלובליים, של חוקי משחק גלובליים ושל מוסדות גלובליים. במובן זה, בין המקומי (לאומי) לגלובלי מתקיימים יחסים של כינון הדדי: המדינות מעצבות את השדה הגלובלי, והגלובלי משפיע על צורות הקיום המקומיות (לאומיות).

משבר הקורונה, אם כן, מחדד את הצורך בבנייה מחדש של יכולות מדינתיות שפורקו במהלך העשורים האחרונים. אולם בנייה מחדש של יכולות אלו אינה דורשת עידוד של זהות לאומית המוגדרת בניגוד לחזון הגלובליסטי. להפך: כדי להתמודד עם האתגרים והבעיות של הקפיטליזם הגלובלי כיום, אנו זקוקים יותר מאשר אי-פעם לחזון גלובליסטי. חזון גלובלי כזה, אינו עומד בניגוד לאינטרסים של הקבוצות החברתיות המקומיות, ואם זה כך, הרי שהוא פגום ויש לנסחו מחדש. משבר הקורונה חשף ביתר שאת את העובדה שאנחנו לא יכולים להרשות לעצמנו להזניח את החצר המשותפת הגלובלית.

כלכלה אנושית < היום שאחרי < תפקיד הממשלה

משבר הקורונה חשף את כשלי הביצוע של הממשלה בישראל, בראש ובראשונה במישור הבריאותי. המערכת הפוליטית נחשפה במעורומיה, וכשלה שוב ושוב בהנהגת תפיסה אחראית ועקבית וברתימת הציבור אליה. במקביל, משרד הבריאות כשל בהקמת מערך אופרטיבי יעיל למלחמה בנגיף, ומשרד החינוך לא הצליח לארגן מחדש את מערכת החינוך הציבורית בהתאם להגבלות הנגזרות מההתמודדות עם המגפה ולהבטיח המשכיות בחינוך, חרף הזמן הרב שעמד לרשותו. המשותף לשני המשרדים היה התעקשות לשמור על סמכויותיהם בתחומים אלו, למרות נכונותם ויכולותם של ארגונים אחרים ומגזרים אחרים (כולל השלטון המקומי) להיכנס לוואקום שנוצר. מבצע החיסונים שהחל בינואר 2020 היה ועודנו הצלחה בקנה מידה עולמי, אך הוא נסמך במידה רבה על מנגנונים שאינם ממשלתיים גרידא, כלומר על קופות החולים. ובאשר לחלקה של הממשלה בו, הוא משקף יותר את היכולת להוציא לפועל "מבצע" מאשר לבנות מערכת מתפקדת.

נטע לינזן

בעלת תואר ראשון בפילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה ותואר שני בסוציולוגיה. עסקה במדיניות כלכלית בממשלה במשך חמש שנים - ברשות ההגבלים העסקיים וברשות הלאומית לחדשנות טכנולוגית. כיום עובדת בתעשיית ההייטק.

במקביל, השינויים הטקטוניים שחוללה מגפת הקורונה הולידו שיח ער על התמודדות הממשלה עם המשבר הכלכלי-חברתי. מחד התקיים שיח תקציבי שעסק בחלוקת הכספים על ידי הממשלה, והשווה את היקף הסיוע בישראל למדינות אחרות, ומנגד התעורר שיח שקרא לחילופי פרדיגמה חברתית-כלכלית, ולבש אופי כמעט משיחי בתיאור תרחיש אוטופיים לכלכלה חדשה. אך המשותף לשניהם היה עיוורון ביחס ליכולתה של הממשלה בגלגולה הנוכחי (הן הדרג הפוליטי והן הדרג הפקידותי) לפעול – החל בהנחלת תפיסה חברתית-כלכלית הוליסטית, דרך פריטתה לתכניות מדיניות רציניות ועד לביצוע צעדים טקטיים. לעיוורון זה שתי פנים: התעלמות מחשיבות הממד הביצועי עצמו, שאגדיר אותו לצורכי המאמר כניסוח מטרות קונקרטיות והשגתן, והתעלמות מיכולת הביצוע בפועל של הממשלה בישראל.

כך, לדוגמה, השיח התקציבי מתמקד פעמים רבות בהצהרות בעניין כמות הכסף שהממשלה התחייבה לתת. אולם מבט מהיר בכמה תכניות ממשלתיות חשובות מלמד עד כמה המרחק בין התחייבות לבין ביצוע יכול להיות גדול – פעמים רבות גם סעיפי תקציב שנולדו כדי לפתור בעיות ציבוריות בווערות סובלים מתת-ביצוע. דוגמה בולטת לכך היא מס הכנסה שלילי או "מענק עבודה" שאחוז המימון שלו הוא כ-70-60 בלבד, לאחר שהושקע מאמץ רב להגדילו. דוגמה נוספת היא הכשרות מקצועיות – מכשיר מדיניות שמזכר רבות בשיח הציבורי בישראל, במיוחד מאז משבר הקורונה, ואף מוקצה לו תקציב, אך אין בנמצא גוף ביצועי שיוציא אותו לפועל בצורה טובה, ומעורר מריבה במשרדי הממשלה השונים.

לשיח האוטופי יש אמנם בסיס איתן: משבר הקורונה הביא עמו מופעים מרתקים של סולידריות קהילתית, אתגר את מודל העבודה מחוץ לבית והאיץ את מימושם של רעיונות שעד כה נראו רחוקים מאוד, דוגמת הכנסה בסיסית בלתי מותנית. זאת ועוד, בכל העולם, ממשלות הגדילו מעורבותן בכלכלה ובחברה וכדי לייצב את הכלכלה והחברה נקטו צעדים שלא נראו כמותם שנים רבות. אפשר לומר כי משבר הקורונה האיץ את התממשותה המחודשת של "התנועה הכפולה" בהגותו של קרל פולני. פולני כתב על תפקידן המרכזי של מדינות בתהליך הקפיטליסטי של בניית השוק המווסת את עצמו שאותו הוא מכנה "התמורה הגדולה". לפי פולני, החלת חוקי השוק על החברה והכלכלה כולה היא מתכון להתמוטטות החברה, אולם היא תהיה מלווה תמיד בתנועת נגד להגנה חברתית מפני נזקיו של השוק הלא מרוסן. פולני התייחס בכתיבתו לצורות ההגנה החברתית שנוצרו במאה ה-19 כגון הטלת מכסים, היווצרותם של איגודי עובדים, הקמת בנקים ועוד. בעשורים האחרונים נדמה היה כי תנועת הנגד מגולמת בעיקר בתנועות מחאה אזרחיות, וכי ממשלות עוסקות בעיקר בחלקה הראשון של התנועה הכפולה. תכניות החילוץ של משבר 2008 היו סימנים ראשונים לתנועת נגד מהוססת משהו, והצעדים הדרמטיים שנקטו ממשלות בשנה האחרונה העלו את השאלה – האם אנו עדים לרגע היסטורי שבו המטוטלת נוטה לתנועת הנגד?

מוקדם לומר. כאמור, משבר הקורונה אמנם הדגיש את תפקידן החשוב של ממשלות בייצוב הכלכלה והחברה ובהגנה עליהן, אף גם חשף את חוסר יכולתה של הממשלה לקבל החלטות לפי תפיסה מגובשת ולייצר

מנגנוני ביצוע יעילים. בארה"ב, הרפורמות הפרוגרסיביות שממשל ביידן הורה עליהן מאז תחילת כהונתו נראות כצעד משמעותי בכיוון "תנועת הנגד". אך האם הן יצליחו? האם ממשלות מסוגלות כיום לבנות את ההגנה החברתית הנדרשת כראוי? האם יש היתכנות למהלכים מסוג זה גם בישראל? כשאנחנו דנים בסיוע ממשלתי בעתות משבר או בהחלת שיטת משטר חברתית-כלכלית חדשה, אנחנו מניחים מראש את תפקודן של כמה חוליות בשרשרת המדיניות: רעיון או תפיסה, תרגום תפיסה לתכנית מפורטת, התחייבות כספית לביצוע התכנית, חלוקת כסף במסגרת ביצוע התכנית עצמה וכן השגת המטרות המבוקשות (נניח בצד לצורך מאמר זה מדיניות רגולטורית, שפועלת באופן אחר). כדי להבין טוב יותר את הפער בין תפיסת הממשל הכל-יכול שעומדת בבסיס השיח האוטופי כמו גם בבסיס השיח התקציבי, ובין יכולת הביצוע של הממשלה בישראל, יש לספר את סיפורו האוניברסלי של הממשל המודרני, ולעמוד על נקודות התורפה הייחודיות בממשל בישראל.

בממשל המודרני, לפחות בממד ההצהרתי, נהוג כי הדרג הפוליטי הנבחר מנהיג את התפיסות והרעיונות, והבירוקרטיה מבצעת אותם. מקס ובר היטיב לתאר צורת משטר אידיאלית זו. אך זיקתו של הממשל המתואר אצל ובר לממשל הקיים כיום בישראל ובמדינות דמוקרטיות רבות אחרות הוא בגדר "החלום ושברו". אצל ובר, הבירוקרטיה היא קבוצה מקצועית, נטולת הטיות, עתירת ידע ומומחיות, המגבשת מדיניות ליישום הערכים והחוקים שנקבעים במערכת הפוליטית, ופועלת במבנה אידיאלי היררכי של מומחיות מקצועית ומנהלית. אולם כבר בשנות ה-60 וה-70 של המאה הקודמת החלה ההתפכחות מהמודל האידיאלי של ובר, והשתרשה התפיסה שבירוקרטים הם שחקנים בעלי אינטרס עצמי שרוצים לקדם את הקריירה שלהם ולהרחיב את תחומי האחריות שלהם. מכאן החלה שורה של רפורמות במינהל הציבורי במדינות המערב שמטרתן הייתה להחיל את עקרונות השוק על המינהל הציבורי, הראשונה שבהן היא במעבר ההדרגתי מ"ממשלה" ל"ממשל" כרשת עניפה של שחקנים וקשרים ציבוריים ופרטיים.

בתהליך זה ניתן למנות כמה נקודות ציון. בשנות ה-80 החל המעבר מהדגם הבירוקרטי הקלאסי למה שקרוי "המינהל הציבורי החדש" שבמסגרתו ניסו ממשלות להחיל מנגנוני שוק על עבודתן הממשל, ברוח הניאו-ליברליזם שהתבסס באותה תקופה, באמצעות מיקור חוץ לקבלני משנה שנבחרו במכרזים ונוהלו באמצעות פרמטרים לביצוע (KPI). במינהל הציבורי החדש הודגשה הפרדה בין גיבוש המדיניות לביצועה או בין היגוי הפעילות הממשלתית לניהולה בפועל.

חלק מההפרטות וממהלכי מיקור החוץ לא הצליחו, וחלקם אף הביאו להתרבות המוסדות והכללים הבי-רוקרטיים במקום לצמצם אותם, ויצרו אינפלציה של "תהליכים". מספר השחקנים והרשתות גדל, ונוצר הצורך לנהל את אותן רשתות של גורמי ממשל וגורמים פרטיים. כך התהווה בשנות ה-90 מודל ה-PPP (private-public partnership). במסגרת מודל זה, המדינה מעודדת את הקמת הרשתות הללו שבהן גורמים ממשלתיים וגורמים פרטיים שותפים בגיבוש מדיניות או במתן שירות, ומנסה לנהל אותן באמצעות

רגולציה. התוצאה של תהליכים אלו הייתה ניהול פרגמנטרי וקושי בתיאום בין השחקנים השונים, והיא הובילה לניסיון ליזום אסטרטגיות כלל ממשליות, ויותר מכך – חוצות-שחקנים וחוצות-מגזרים. כיום, צורת ממשל זו נפוצה מאוד. בדומה לקודמיו, גם שינוי זה הביא למטובכות גבוהה יותר של הממשל, במקום לפשוט התהליכים וייעולם.

התוצאה הסופית של תהליכי השינוי שעבר המינהל הציבורי בעשורים האחרונים היא כאוטית. ריבוי שח־קנים, עיסוק רב בתוך הממשלה במאבקי כוח הנובעים מסמכויות חופפות, ומיקור חוץ של עבודת הממשל, שחלקו מכוון וחלקו תוצאה של חידלון ממשלתי. המדינה כיום עוסקת בעיקר בהיגוי וברגולציה על רשתות מורכבות של ארגונים מכלל המגזרים, ונותנת פחות ופחות שירותים בעצמה. למעשה, חלק נרחב מעבודת הממשל מתבצע על ידי ארגונים הפועלים מחוץ לממשלה. התוצאה של כל התהליכים הללו היא שהממשלה מתקשה מאוד להוביל ולבצע מהלכים המבוססים על תפיסה רחבה, ולעיתים קרובות אף מתקשה לבצע באופן יעיל ומתואם צעדים טקטיים.

חוליים אלו משותפים לממשלות רבות בעולם המערבי, והם מאפיינים גם את ישראל. עד סוף שנות ה-70 וראשית שנות ה-80 של המאה העשרים היו תהליכי הפרטה בישראל מצומצמים, שכן בתקופה זו שלטה בכיפה מדיניות שדגלה במעורבות גדולה של המדינה בחיי הכלכלה והחברה. בימים אלה החלה המעורבות הגדולה של המדינה בכלכלה ובחברה להצטמצם, בין היתר בעקבות "המהפך" של 1977 ועליית הליכוד לשלטון, תכנית הייצוב ב-1985, שינויים דמוגרפיים אשר הגדילו את הנטל הכספי על מדינת הרווחה, תהליכי גלובליזציה שהקטינו את מרחב התמרון של הממשלה בגביית מיסים ובשליטה כלכלית במשק, כמו גם פריחתה של האידאולוגיה הניאו-ליברלית בעולם. באקלים זה החלה הממשלה להפריט חברות ממשלתיות ושירותים חברתיים רבים, וכן החל להתבסס מודל ה-PPP בפרויקטים כגון "כביש חוצה ישראל" ובמפעלי תשתית רבים אחרים. במקביל לדלדול המגזר הציבורי, מספרם של השחקנים הפועלים בו הלך ועלה עם הקמתם של משרדים ורשויות חדשים, ומעורבותם של שחקני מגזר פרטי ומגזר שלישי באספקת שירותים שונים לאזרחים – בין היתר בהיגוי מדיניות – יצרו את אותה תוצאה סופית כאוטית הנזכרת לעיל, והחלישו את כוחה של הממשלה להוביל מדיניות ולבצע.

על רקע מציאות זו, בשנים האחרונות מוביל הימין בישראל את רעיון המשילות, שלפיו יש לתת לנבחרי הציבור סמכויות רחבות יותר ולהגדיל את כוחם ביחס לכוחה של הפקידות המקצועית, בין היתר באמצעות מינוי משרות אמון. אולם בפוליטיקה המפולגת בישראל, כל עוד אנו נסמכים על הליך דמוקרטי, לא ניתן יהיה להעביר תפיסה רחבה ממילא. כלכלנים פוליטיים טוענים כי ישראל מאופיינת ב"משטר רווחה ים תיכוני", המאפיין חברות שבהן הדת והמשפחה דומיננטיות והמבוסס על פוליטיקה קליינטליסטית-פרטיקולרית, שבה מדיניות הממשלה מושפעת מקבוצות לחץ שונות המושכות אותה לכיוונים שונים. מציאות פוליטית זו מגדילה את הקושי לפעול לפי תפיסת מדיניות אחידה ולבצע.

בכל האמור לעיל אין כדי להפחית מחשיבותו ותקפותו של השיח הכלכלי-חברתי הער שמתנהל מאז פרצה מגפת הקורונה. הטענה במאמר זה היא שכדי להוביל שינוי כלכלי-חברתי משמעותי, עלינו להקדיש מח־שבה ליכולתה של הממשלה להוביל תפיסה חברתית-כלכלית, לא פחות מאשר לתפיסה עצמה, וליכולתה להשתמש בתקציבים בצורה אפקטיבית, לא פחות מאשר להיקפם של התקציבים. ברוח הפרגמטיזם, עלינו לשאול "מה עובד?" כלומר, מה מאפשר לנו להשיג את המטרות שהגדרנו ביחס לבעיות העולות מן הציבור, ומהם התנאים הנדרשים לכך. במענה לשאלה "מה עובד?", עלינו להפנים שתפיסות שונות והסדרים מוסדיים שונים יכולים לייצר מכשירי מדיניות שעובדים: לא בהכרח שאותן התפיסות והמוסדות שביססו את "תנועת הנגד" של מדינת הרווחה שהתבססה בשנות ה-70 של המאה הקודמת, הן שיצילו אותנו בעת הזאת. השאלה "מה עובד?" עוזרת לשחרר אותנו מאידאולוגיות המשליכות עצמן על המציאות (לעיתים במסווה של עובדה מדעית לכאורה, כמו בחלק מהגישות הכלכליות), ולפנות לפתרון בעיות בתוך הקשר נתון. היא מאלצת אותנו להישיר מבט אל המגבלות המוסדיות של ממשלות כיום, ובמיוחד של הממשלה בישראל, ולהיפתח להסדרים מוסדיים מגוונים.

בשנים האחרונות מתחיל להתבסס עיקרון הסובסידיאריות, המבקש להעניק סמכויות נרחבות יותר לשלטון המקומי, ולאפשר לקהילות מקומיות מידה רבה יותר של ממשל עצמי. יש בו מידה של התפכחות מהמדינה הסוציאל-דמוקרטית הריכוזית והחזקה, והבנה כי במציאות הכלכלית-חברתית המשתנה במהירות לנגד עינינו יש לבנות מנגנונים חדשים כדי להבטיח את רווחתם של האזרחים. משבר הקורונה הציב את עיקר רון הסובסידיאריות בקידמת הבמה, כאשר המדיניות הלאומית למאבק בנגיף נכשלה, ורשויות מקומיות רבות נלחמו כדי לקבל את הסמכות לנהל בעצמן את המאבק בתחומיהן. במובן מסוים, ביזור הסמכויות הממשלתיות למעגלים ומגזרים אחרים הולך בעקבות יסוד נוסף בתפיסתו של קרל פולני. לפי פולני, הכלכלה הייתה משוקעת מאז ומעולם ביחסים ובמוסדות חברתיים (ועל כן הניסיון "לנתקה" מהם ולגרום לה לווסת את עצמה נידון לכישלון). והרי הכלכלה משוקעת בעיר או בקהילה לא פחות משהיא משוקעת במדינה. יתרה מכך, עיקרון הסובסידיאריות ניתן להכלה במגוון תפיסות פוליטיות, משום שהוא מאופיין בגמישות המאפשרת למגוון הסדרים חברתיים לבוא לידי ביטוי בערכאות שונות.

כמובן, המעבר לסובסידיאריות מורכב ויש לבחון את ישימותו. גם כאן, אין מקום להניח הנחה אידיאולוגית שלפיה מוטב שכל היבטי המדיניות החברתית-כלכלית ינוהלו על ידי רשויות מקומיות או קהילות מקומיות, אלא לבדוק מה עובד, דבר אחר דבר. עד פרוץ משבר הקורונה, השלטון המקומי בישראל נתפס כ"קבלן ביצוע" של הממשלה, ולמרות תהליכי עומק מתמשכים של ביזור ולקיחת עצמאות מצד רשויות גדולות בהיבטים שונים (כגון חוקי עזר הקשורים בשבת), עדיין סמכויותיו מוגבלות בתחומי הליבה של המדיניות החברתית-כלכלית, כמו חינוך, רווחה ותחבורה. כאמור, במהלך משבר הקורונה, רשויות מקומיות רבות נאבקו כדי לקבל לידיהן את הסמכות לעצב את פעילות מערכת החינוך בזמן מגפה או להסדיר פעילות

עסקים ותרבות, ורשויות חזקות דוגמת עיריית תל אביב-יפו אף לקחו על עצמן את הקמתו של מערך בדיקות יעיל והעניקו סיוע כלכלי לאוכלוסיות פגיעות במיוחד כגון נוער בסיכון ואמנים. גם כעת, כשאנו עדים להתפתחויות חיוביות כגון עלייה בשיעור המחסנים וירידה בתחלואה, לא מאוחר לערוך "ניסויים בסובסידיאריות" בעידוד הממשלה ובהשתתפותה. מה יקרה אם ניתן לרשויות מקומיות לנהל את הפתיחה המלאה והבטחה של מערכת החינוך בתחומן? להוביל מדיניות רווחה מלאה ביחס לאוכלוסיות בסיכון ולבצע אותה? (ממילא התקציב שמקצה הממשלה לתכניות רווחה שכאלה הוא זעום). ומעבר לניהול המגפה - מה יקרה, לדוגמה, אם לרשויות המקומיות תהיה מידה של חופש להסדיר ענייני דת ומדינה בעצמן? לנהל את מערכי התחבורה שלהן? בתוך כך, אסור לשכוח את אי-השוויון המובנה בין רשויות מקומיות שונות בהכנסותיהן, וכפועל יוצא בכוחן התקציבי, ועל הממשלה להמשיך ולפעול לאזן את הפערים ביניהן כדי לאפשר מימוש הוגן של עיקרון הסובסידיאריות בתחומים שונים.

לסיכום, משבר הקורונה האיץ את תנועת-הנגד להגנה חברתית מפני צדדיו השליליים של הניאו-ליברליזם, על ידי ממשלות ועל ידי רשתות קהילתיות מגוונות. במצב החירום שנוצר, עיני האזרחים היו נשואות לממשלות, ורבות מהן אכן נקטו בצעדים כלכליים ורגולטוריים חסרי תקדים. אולם השיח המוגבר על ההזדמנות להחלה, או החלה-מחדש של משטר כלכלי-חברתי אחר, אל לו להסתמך שוב רק על אותם מנגנונים ממשלתיים שדולדלו בעשורים האחרונים והגיעו לכדי חידלון. בנוסף, אל לנו לשאת את עינינו למערכת פוליטית שסועה, הפועלת בתוך חברה הטרוגנית מאוד ומפולגת, שתנחיל תפיסה כלכלית חדשה. עלינו להיות פתוחים למעבר מאידיאולוגיות גדולות לשינויים אפקטיביים, להסדרים מוסדיים חדשים, ולהגדלת כוחם והשפעתם של מעגלים קהילתיים שונים בחיינו.

לשקע מחדש את התאגיד בחברה

לאחרונה הכריז ממשל ביידן כי הוא תומך בהצעת ארגון הסחר העולמי להשעות את הפטנטים על חיסונים נגד מגפת הקורונה. זאת במטרה לאפשר ייצור מקומי של החיסונים ובכך להאיץ את קצב ההתחסנות העולמי. כצפוי, חברות התרופות שרווחיהן נסקו בעקבות גילוי החיסונים הביעו את התנגדותן להצעה. מקרה זה מדגים את הצורך הדחוף בדיון על שאלת מקומם ותפקידם של התאגידים העסקיים בעולם הפוסט-קורונה. נה. ביתר שאת על רקע נוכחותם המתעצמת של התאגידים בחיינו, ובפרט זו של חברות הפלטפורמה האינטרנטיות.

עמית בכיר וראש התחום הכלכלי-חברתי במכון שחרית; מרצה בכיר בבית"ס למשפטים במכללה האקדמית צפת; ראש הקליניקה לתאגידים וחברה במרכז האקדמי למשפט ועסקים.

ד"ר עופר
סיטבון

הדיון ביחסים בין התאגיד העסקי לבין החברה האנושית מתנהל מזה למעלה ממאה שנה. מדובר במטוטלת שנתנה בין הציפייה ליעילות כלכלית לבין התביעה לאחריות חברתית, ועל רקע הניסיון המתמשך מאז המהפכה התעשייתית להציב רסנים חברתיים לפעילות השוק, שעליו הצביע פולני. חוקי ההגבלים העסקיים, החקיקה הצרכנית והסביבתית, ריסון ההשתלטויות העוינות או שאלת האחריות לקבלני המשנה בשרשרת הייצור הגלובלית – כולם דוגמאות היסטוריות המבטאות את הניסיון המתמשך לשקע את פעילות התאגיד בתוך החיים החברתיים, ולהעמיד את האינטרס הציבורי הרחב, את הטוב הכללי המשותף, כמשקל נגד ליוזמה הפרטית המונעת, בראש ובראשונה, מן הרצון להשאת רווחים.

כדי להבין את השינויים במקומם של התאגידים, כדאי להתבונן בהם על פני שני צירים רעיוניים וכתרונולוגיים, שחופפים במידה רבה: הציר שבין מדינת הרווחה לניאו-ליברליזם והציר שבין מדינת הלאום לגלובליזציה. ניתן לומר, בהכללה, שבעידן "תור הזהב" של מדינת הרווחה, עד אמצע שנות ה-70 של המאה העשרים, התקיים במידה רבה זיהוי בין האינטרס התאגידי לבין האינטרס הלאומי. ידועים בהקשר זה דבריו של צ'ארלס וילסון, מנכ"ל ג'נרל מוטורס, שמונה לשר ההגנה בממשל אייזנהאור: *What is good for General Motors is good for America*. התאגיד הגדול היה מזוהה במידה רבה עם המדינה – רנו וסיטרוואן היו צרפת, וולבו הייתה שבדיה ופולקסוואגן הייתה גרמניה. הממשלות אימצו מדיניות שעודדה את ה-*national champions* והגנה עליהם, גם באמצעות מדיניות מכסים, בעוד הללו סיפקו מקומות עבודה, שילמו מיסים וקידמו את התעסוקה המלאה ואת הצמיחה הכלכלית שבאמצעותן קידמה מדינת הרווחה מדיניות של חלוקה מחדש. החוזה החברתי הזה היה מבוסס גם על הסכמות עם ארגוני העובדים שכוחם הפוליטי סייע אף הוא בריסון מוטיבציית הרווח של התאגידים, ובוודאי בצמצום פערי השכר בתוך הפירמה. פרופ' ג'ון ראג'י מאוניברסיטת הרווארד תיאר את התקופה הזו באמצעות המושג "ליברליזם משוקע" (*embedded liberalism*), המהדהד את הגותו של פולני ושיש בו כדי לבטא את הקונסנזוס הפוליטי הרחב ביחס למדינת הרווחה ולתפקיד המדינה בהכוונת השוק ובוויסות פעולתו, ושזכה לגב בינלאומי בדמותם של הסכמי ברטון-וודס שהגנו על הכלכלות המדינתיות מפני תנועות הון ספקולנטיות.

בארבעת העשורים האחרונים ה"ליברליזם המשוקע" פינה את מקומו לניאו-ליברליזם. התפשטותה המהירה של הגלובליזציה ועמה החידושים הטכנולוגיים ש"השטיחו" את ה"כפר הגלובלי" ויצרו האחדה תרבותית גוברת; המעבר חסר הגבולות של מידע, הון וסחורות; פירוק המפעל הפורדיסטי ופריסת קו הייצור התעשייתי ברחבי הגלובוס; עליית כוחם של מוסדות על-לאומיים חזקים; חיזוק המגזר הפיננסי הגלובלי – כל אלה הובילו לשינוי טוטאלי במבנה השוקים. הופעתו המחודשת של רעיון "הממשלה הקטנה" זכתה לביטוי פוליטי רב-עוצמה עם עלייתם של תאצ'ר, רייגן, קוהל ובגיין. הדבר הוביל לשחרור הרסנים החברתיים שבהם הייתה משוקעת הפעילות התאגידית, וצמצם מאוד את מרחב התמרון הנתון לממשלות בעיצוב מדיניותן הכלכלית. שחרור זה בא לידי ביטוי, בין השאר, בבנייתה של שרשרת ייצור שהוזילה מאוד את עלויות הייצור

תוך הסתמכות גוברת על "החצנות" בדמות זיהום, ניצול ואף עבודת ילדים; בהחלשה המתמשכת של כוחות הנגד הציבוריים שניצבו מול העוצמה התאגידית הפרטית – איגודי העובדים, התקשורת העצמאית, השירות הציבורי – ובחיזוקן המחודש של האליטות הכלכליות; בהתחמקות הגוברת של תאגידים מתשלום מס שמצמצמת את הכנסות המדינה ופוגעת בכך ברמתם של השירותים הציבוריים; בגידול בהסכמי סחר שהפיקו עליהם רופף והשפעת התאגידים בעיצובם רבה; בצמיחה אדירה של שכר המנהלים ושל פערי השכר הפנים-תאגידיים; ובעיקר, בהשתלטותו של רעיון השאת הערך לבעלי המניות (*shareholder value*) כתפיסה המארגנת של דיני התאגידים.

במילותיו של מילטון פרידמן, במאמר רב השפעה שפרסם בשנת 1970: "האחריות החברתית היחידה של התאגיד היא להשיא את רווחיו". למעשה, ניתן לומר שהיעד המרכזי של המהפכה הניאו-ליברלית היה החלת הגיון שוקי-אינסטרומנטלי של עלות-תועלת על מכלול הפעילות המשקית, הפרטית והציבורית גם יחד, במטרה ליעל אותה. כך, בניגוד לתזה שמציע פולני בדבר אופיו המשוקע של השוק והסכנות הכרוכות בנייתו מהחברה, ושאותה מהדהדים באופן מסורתי גם דיני התאגידים הקונטננטליים, דיני התאגידים בעולם האנגלו-אמריקאי ובישראל מבוססים על תפיסה שונה, בעייתית, על אודות טבעם של שווקים, מדינות ויחידים. על פי תפיסה זו, השוק הנו תחום נייטרלי ו"חופשי" ולכן יש להותירו כספירה נפרדת מהפוליטיקה ולהעניק לו מרחב פעולה מירבי להכוונת ההתנהגות האנושית, באמצעות רגולציה עצמית; המדינה נתפסת כשחקן רב-עוצמה שהתערבותו בפעולת השוק נתפסת כחשודה ואף כלכודה בידי קבוצות אינטרס; והיחיד מתואר כיצור כלכלי רציונלי, אנוכי וממקסם תועלות שחירותו באה לידי ביטוי, בראש ובראשונה, במסגרת פעולתו בשוק.

על-פי עמדה זו, אחריות התאגיד לכל "קהל" שאינו בעלי המניות מהווה "החצנה", ולכן אין מקומה במסגרת דיני התאגידים. במונחיו של פולני, השיח העכשווי הרווח מבוסס על ניתוק (*disembedding*) של התאגיד מהרקמה החברתית שמיוצגת על-ידי "הקהלים" השונים שעמם הוא מקיים יחסי גומלין – עובדים, נושים, ספקים, לקוחות, קהילות, ממשלות ואפילו הסביבה. ההגיון התאגידי מומשג במסגרת של ספירה כלכלית – השאת רווחיהם של בעלי המניות כתכלית עסקית בלעדית – הנפרדת לחלוטין מהספירה החברתית והפוליטית. בכך תורמים דיני התאגידים להכפפה גוברת והולכת של הדמוקרטיה לכוחות השוק ולהעמקת אי-השוויון החברתי. כפי שהראה פולני, מצב דברים זה מייצר בין השאר תהליכים המעמיקים את ההסחרה של היחסים החברתיים תוך הכפפתם להגיון התועלתני ולמניע הרווח.

החל מסוף שנות ה-90 של המאה הקודמת אנו עדים לגלגול נוסף של יחסי הגומלין בין התאגיד לבין החברה. הדומיננטיות הגוברת של תאגידים במרחב הציבורי – בין השאר, גם על רקע עוצמתם הפוליטית (הניזונה בעיקר מתרומות לפוליטיקאים ומכוח שתדלני רב) וכן תהליכי ההפרטה שהעבירו לשליטתם תפקידים ציבוריים באופיים (מניהול בתי ספר ועד ניהול בתי סוהר), הובילו, באופן דיאלקטי, לשינוי הדרגתי בציפיות

החברתיות מהם. חשיפת פרקטיקות הניצול הפוגעניות של תאגידים רב-לאומיים; תרומתם להעמקת משבר האקלים; הגידול חסר התקדים באי-השוויון ובפערים חברתיים (חרף הצלחת הגלובליזציה לחלף מעוני מאות מיליונים, בעיקר במדינות הדרום הגלובלי); והמשבר המעמיק של המוסדות הדמוקרטיים במערב - כל אלה הובילו להפנייה גדלה והולכת של המבט החברתי אל השוק, ואל התאגידים בראש ובראשונה. ביטוי נוסף לשינוי הגובר בציפיות החברתיות מהתאגידים, שניתן לראותו כביטוי לתגובת-נגד חברתית המבטאת את "התנועה הכפולה" שאותה תיאר פולני, ניתן למצוא בעיסוק הבינלאומי האינטנסיבי בתחום של "עסקים וזכויות אדם" (business and human rights). השינוי בציפיות מהתאגידים מתבטא במגמה להרחיב את משפט זכויות האדם הבינלאומי ולהחילו גם על פעילותם של תאגידים. כך, בשנת 2011 אימצה מועצת זכויות האדם של האו"ם "עקרונות מנחים על עסקים וזכויות אדם" המגדירים את חלוקת האחריות בין מדינות לתאגידים באופן שמטיל עליהם חובה לכבד (respect) את זכויות האדם. אף שמדובר ב"חוק רך" (soft law) שאינו מחייב, הוא נהנה כיום מהסכמה בינלאומית רחבה, לרבות מצד תאגידים מובילים, ונראה שהוא עתיד להוות חלק מחקיקה מדינתית בשנים הקרובות.

כל אלו, במקביל לצורך התאגידי המתמיד בלגיטימציה ציבורית (social license to operate) ולרמת הניטור חסרת התקדים שמאפשרות הרשתות החברתיות, מגבירים את "הלחץ הנורמטיבי", הכלכלי והמשפטי, המופנה כלפי תאגידים. לחץ זה בא לידי ביטוי בפרקטיקות חברתיות שונות - חרמות צרכניים, תביעות ייצוגיות, קמפיילים למען סחר הוגן, משיכת השקעות (divestment), פריחתן של הצרכנות האתית (ethical consumption) ושל ההשקעות האחראיות (responsible investment) ועוד - שמבקשות, כל אחת בדרכה, להשפיע על תאגידים להביא בחשבון שיקולים שהם מעבר לשורת הרווח, לרבות אינטרסים של קהלים שאינם בעלי המניות - עובדים, צרכנים, ספקים, קהילות ואפילו הסביבה.

לנוכח הלחץ הזה, יותר ויותר תאגידים, בעיקר אלו המצויים בעין הציבורית, מבקשים להתגונן ולנסות להדוף מעליהם את התביעה להעמקת הרגולציה שלהם. שיח האחריות החברתית התאגידי (corporate social responsibility) הוא אחד האמצעים הבולטים בהקשר זה - אימוץ וולונטרי של מחויבויות חברתיות שונות תוך תביעה להותרתן במסגרת "רגולציה עצמית"¹. כך או אחרת, אין ספק שהשינוי בציפיות החברתיות משפיע על ההתנהלות התאגידי, גם מתוך שיקולים תועלתניים

¹ אגב, מעניין לציין בהקשר זה כי רבות מהמחויבויות הללו, שבוולטות מאוד בעיקר בתאגידי האינטרנט הגדולים, מתכתבות בעיקר עם סדר היום של הליברליזם התרבותי - החל מגיוון תעסוקתי ועד לזכויות להט"ב - ואינן מאתגרות את המבנה הכלכלי-חברתי של חלוקת ההון.

של מוניטין ודימוי שיכולים להשפיע על היקפי מכירות, גיוס עובדים ואף גיוסי הון. עוד ראוי לציין שהדי-כוטומיה שבין וולונטריות לכפייה אינה כה חדשה: כן, למשל, אימוץ קוד אתי וולונטרי עשוי לחייב תאגיד לפעול ליישום האמור בו כדי להימנע מתביעה בגין מצג שווא. בדומה לכך, הטלת חובות לפרסם דוחות קיימות (sustainability reports); הטלת אחריות משפטית על שרשרת הייצור והאספקה התאגידי; או קביעת תנאים במכרזים ציבוריים שמחייבים תאגידים לפעול באופן ראוי (למשל, בתשלום מס או בהעסקה הוגנת) - הם צעדים שעשויים לפעול על "המצפון" התאגידי ולעודד אותו לסטות מההיגיון התועלתני-אינסטרומנטלי ככזה שאמור להניע את פעולתו באופן בלעדי.

משבר הקורונה הוא האחרון בסדרה של משברים עולמיים המחייבים מבט חדש על מקומם של התאגידים בעולמנו. נוספים לו ההעמקה של תחושת הדחיפות לנוכח משבר האקלים; המשבר שבו מצוייה הגלובליזציה הכלכלית לנוכח עליית הפרוטקציוניזם הכלכלי; משבר הדמוקרטיה הליברלית ועליית הפופוליזם; הגידול המתמשך באי-השוויון שמעמיק את הפערים החברתיים; והמשבר הקרב בשוק העבודה על רקע תהליכי האוטומציה. מגפת הקורונה עשויה להאיץ תהליכים שונים כדוגמת האוטומציה או המעבר לאנרגיות חלופיות, ואסור שהשינוי יפסח על התאגיד העסקי. אכן, מאז פרוץ המגפה, רווחי התאגידים הגדולים, ובפרט תאגידי הפלטפורמה האינטרנטיים, זינקו באופן חסר-תקדים. בעידן ה"ביג דאטה", שולטים תאגידי הפלטפורמה באמצעות האלגוריתמים ותנאי השימוש שלהם על המידע שאנחנו צורכים, אופן הצגתו ואפילו עצם חשיפתו בפנינו. מצב דברים זה - בצירוף כריית המידע האינוסופית שמקעקעת ללא הרף את פרטיותנו - מעניק להם עוצמה אדירה בקידום תרבות הצריכה המניעה את הכלכלה העכשווית, אך גם בעיצוב דעת הקהל ובהשפעה על המרקם החברתי (למשל, באמצעות הדהוד של "פייק ניוז" בזמן בחירות). אלא שכפי שלימדנו פולני, המשך התנהלות בנוסח של "עסקים כרגיל", מתוך ניתוק של הפעילות השוקית מן החיים החברתיים, אינה בת-קיימא לאורך זמן ברמה החברתית והסביבתית. מכאן, שהדנ"א התאגידי הרווח המעמיד את השאת הרווחים האינסטרומנטלית ואת רווחתם של בעלי המניות כמטרה בלעדית, חייב לעבור טרנספורמציה וה"חברה" של התאגידים, כלומר להתייחס אליהן כאל גופים בעלי מאפיינים ציבוריים ולא רק כאל שחקני שוק פרטיים.

כך, למשל, ראוי שהתפרצות מגפת הקורונה תוביל לשינוי לא רק בתחום השעיית הפטנטים לטובת חלוקת חיסונים גלובלית, אלא גם בתחום פיתוח התרופות והחיסונים. נדרש כאן מעבר מההיגיון העסקי השלט של חברות הפארמה לעדכון הרגולציה הקיימת ולהרחבת מימון המחקר הציבורי, שאינו מוכוווון רווח, לשם פיתוח תרופות שאינן כדאיות מבחינת ההגיון האינסטרומנטלי, הא-מוסרי, של חברות התרופות. תיקון המצב, או, במושגיו של פולני, שיקועו מחדש של השוק בחברה, יהיה כרוך אפוא בביטול הניתוק שבין הפעילות העסקית-כלכלית - יצירת חיסון - לבין התכלית החברתית, היינו: בריאות הציבור. בהקשר התאגידי, משמעות הדברים ברורה: קיים, יותר מתמיד, צורך דחוף בשינוי המיקוד התאגידי בהשאה קצרת טווח של

רווח לבעלי המניות, ובחשיבה הכלכלית-חברתית המחודשת שהתניעה נשיאותו של ג'ו ביידן, המשלבת בין ערכים לבין פרגמטיזם, יש כדי להעניק "רוח גבית" לחשיבה ארוכת-טווח הכוללת בתוכה גם את קידום הרווחה החברתית.

לשם כך, עלינו להרחיב את "ארגז הכלים" שלנו לתיקון היחסים בין התאגיד לחברה האנושית באמצעות "מה שעובד" במציאות. הציפיות המשתנות מתאגידים הובילו אותם לקשב ולשינוי השיח ההגמוני בדבר קדימותם של בעלי המניות. שינוי זה, בתורו, מרחיב ומעמיק את "הלחץ הנורמטיבי" על התאגידים הגדולים, באופן שמתחיל לשנות גם את התאוריה התאגידית. ראוי אפוא לעדכן את חוקי החברות באופן שיטילו על התאגידים מרכיב גדול יותר של אחריות; להגביר את השימוש בדיני הגבלים העסקיים, בעיקר נגד תאגידי הפלטפורמה; ולצמצם את מקלטי המס (כפי שאמנם מקדם ממשל ביידן); ולבנות מגוון של מודלים תאגידיים שיתבססו פחות על קונפליקט והיררכיה ויותר על אמון ושיתוף פעולה בין העובדים למנהלים. ריבוי מודלים כדוגמת שיתוף עובדים וארגוני עובדים בניהול (כפי שנהוג, למשל, במודל הממשל התאגידי הגרמני), נציגות שווה בקבלת החלטות, מודלים קואופרטיביים של בעלות עובדים, עסקים חברתיים ועוד, יאזנו את הכוח והאחריות הכרוכים בניהול התאגיד, תוך צמצום הפריבילגיות הניהוליות של ההנהלה וחיזוק כוחם - אך גם מחויבותם - של העובדים ושל מחזיקי עניין אחרים. מכלול השינויים הללו ירחיב, בסופו של דבר, גם את השגשוג האנושי והחברתי.

שעה אחת קודם: הכנסה בסיסית אוניברסלית כאסטרטגיה לביטחון חומרי, נפשי וחברתי

מתחילים להרכיב את הפאזל

ד"ר גדי נסים

חבר סגל במחלקה למדעי ההתנהגות במרכז האקדמי רופין. חקר שדות מגוונים וביניהם ועדי העובדים בסקטור הפרטי בישראל, היחסים הבין-דוריים באיגוד העובדים הסוציאליים, התארגנויות עובדים חרדים, ואת השפעה העתידית של אוטומציה על איגודים מקצועיים. משמש גם כחבר הנהלה באגודה הישראלית לחקר יחסי העבודה, וגם כיו"ר ועד הסגל האקדמי הבכיר במרכז האקדמי רופין.

אפתח בהצגה של חלקים שונים בפאזל (להלן - תצרף):

1. בשנים 2008-2009 נערך פיילוט שהקיף 1000 איש בכפר קטן בנמיביה, מדינה ענייה מאד בדרום מערב אפריקה. המשתתפים בפיילוט - מבוגרים וילדים - קיבלו, סכום השווה ל-12 דולר אמריקאיים, בערך שליש מהסכום המוגדר כקו העוני במדינה, וזאת ללא התניה וללא התחייבות. בדיקות שנערכו מצאו שהמשתתפים בניסוי נהנו מתזונה טובה יותר, מצב בריאותי טוב יותר (כולל ניצול טוב יותר של שירותי מרכז הבריאות המקומי), נוכחות גבוהה יותר בבית הספר ופעילות כלכלית וקהילתית מוגברת בהשוואה למצב טרם הניסוי. כמו כן, נרשם שיפור במעמדן של נשים שקיבלו את הקצבה. במקביל, נרשמה ירידה בפשיעה כלכלית זעירה, כמו גניבת ירקות או הרג חיות משק קטנות (של אחרים) מחמת רעב (Standing, 2017, pp. 230-232).

2. בשנת 1997 נפתח קזינו בשמורה של הצ'רוקי בארצות הברית. מנהיגי השבט החליטו לחלק מחצית מרווחיו לציבור, באמצעות מענק שנתי בלתי-מותנה של \$4000 לאדם, סכום השווה לכחמישית מההכנסה הממוצעת במקום. גם במקרה הזה התוצאות היו מעודדות. בקרב משפחות שנהנו מהמענק נרשם שיפור בהישגי התלמידים בבית הספר, שיפור ביחסים בין בני הזוג ונטיה גוברת אצל מבוגרים להחזיק במשרות שלהם. נרשמה גם ירידה בהפרעות התנהגותיות ורגשיות אצל ילדים ובפשיעה אצל בני נוער, וגם ירידה בשימוש בסמים בקרב מבוגרים (Standing, 2017, pp. 258-259).

3. בשנים 2016-2018 נערך בחסות ממשלת פינלנד ניסוי שבמסגרתו קיבלו 2000 מובטלים קצבה חודשית בגובה 560 אירו. הקיצבה לא הייתה מותנית בחיפוש עבודה ומציאתה או בהכשרה מקצועית. בשנת 2019 התפרסמו תוצאות הניסוי שהצביעו על שיפור בתחושת הרווחה החומרית והגופנית של המשתתפים. יחד עם זאת, לא נרשם שום שינוי בסיכויי המובטלים למצוא עבודה חדשה.²

4. באביב 2020, ראשית משבר הקורונה, הצהירה ממשלת ספרד על הקצאה של 5.5 מיליארד אירו לטובת חלוקת קצבה בלתי-מותנית של 500 אירו לחודש, כחצי משכר המינימום, לכ-850,000 משקי בית, בהתאם לגובה ההכנסה ומספר הילדים. הדבר נועד להתמודד עם אי-השוויון המרחיק והאבטלה הגואה בספרד.³

<https://www.themarket.com/wallstreet/>

5. במהלך משבר הקורונה חילק גם הממשל בארצות הברית לאזרחים מענקים כספיים שהוגדרו כ"תמריצים" - \$600 לאדם בפעימה הראשונה ו-\$2000 בפעימה השנייה.⁴

6. במהלך הקורונה חוקקה כנסת ישראל את חוק "מענק לכל אזרח" שעל פיו חולקו לאזרחים מענקים בגבהים שונים, בהתאם לגילם ולמצבם ובכפוף לקצבאות השונות שלהן הם זכאים, בגובה של עד 1500 ש"ח. המענק חולק לכל אזרח שהכנסתו השנתית הייתה נמוכה מכ-650,000 ש"ח, כולל אזרחים ששוהים בחו"ל.⁵

השימוש במטאפורת התצרף אינו מקרי. הכנסה בסיסית אוניברסלית (Universal Basic Income - UBI) היא רעיון ותיק שמתחיל להתחבר בשנים האחרונות מכיוונים שונים. תנועות חברתיות מקדמות אותו, האפיפיור תומך בו, באוניברסיטאות ומכוני מחקר - מימין ומשמאל - בודקים אותו, אנשי עסקים מצדדים בו, נערך לגביו משאל עם בשווייץ ובשנים האחרונות התקיימו לגביו ניסויים במדינות שונות בעולם, עשירות ועניות יותר. כפי שנוכחנו, הניסויים הצביעו על שיפור ברווחה החומרית, החברתית והנפשית של יחידים וקהילות אף כי לא הייתה להם השפעה על התעסוקה.⁶ משבר הקורונה והטלטלה הכלכלית הצפויה להימשך גם לאחריו הם חלקים נוספים בתצרף. במסה זו אטען כי אנו יכולים להשלים את הפאזל וליצור מציאות חדשה שבה הכנסה בסיסית אוניברסלית היא כלי קבוע. כלי זה הוא הכרחי הן בגלל משבר תעסוקה רחב ממדים שהופך כרוני וצפוי להחריף, והן בגלל משברים בריאותיים ואחרים שעלולים להישנות, לפגוע בקיומם של אזרחים רבים ולא לפגוע בממשלות להשקיע תקציבים. הכנסה בסיסית אוניברסלית עשויה לשמש ככלי מדיניות יעיל שככל שיהיה פעיל זמן רב יותר, כך ישכך את עוצמת האפקט של המשברים הללו. אולם לפני כן, יש להסביר מהי הכנסה בסיסית אוניברסלית, מדוע היא נדרשת, מהם יתרונותיה, אך גם מהן הבעיות שהיא עלולה לעורר.

³ <https://www.calcalist.co.il/world>

⁴ <https://www.themarket.com/wallstreet>

⁵ <https://www.btl.gov.il/About/faq/Corona>

⁶ בהקשר זה, חשוב לציין כי ניסויים שכאלה בודקים תוצאות והשלכות בפרק זמן קצר יחסית, ובקונטקסט מוגדר של חברת עבודה שבה הכנסה בסיסית אינה נפוצה אלא פועלת כגומחה בתוכה, ולכן יש להתייחס לתוצאותיהם במידה של זהירות. את תוצאותיהם של תהליכים חברתיים ניתן לבחון רק בפרספקטיבה של זמן ממושך הרבה יותר, במצב שבו הם מיושמים בקנה מידה רחב יותר, שבתחומיו הכנסה בסיסית היא מנגנון מוכר שנקלח בחשבון על ידי כלל השחקנים החברתיים - הממשל, המעסיקים, האזרחים, מערכת החינוך, ועוד.

אולריך בק, אחד הסוציולוגים החשובים בתקופתנו, טען כי אחת המשימות החשובות של החברה המודרנית היא התמודדות עם סיכונים שונים שהיא מייצרת בעצמה (Beck, 1992). סיכונים יכולים להיות אישיים (מחלה, אבטלה, ביטחון אישי) ו/או קולקטיביים (זיהום, דלדול משאבים, בריאות הציבור, הגנה מפני אויבים, ועוד). אחד המאפיינים המרכזיים של המדיניות הניאו-ליברלית היא הפרטה של הסיכונים והעברתם לידיהם של גופים עסקיים או של האזרחים. ההנחה ביסוד גישה זו היא שעל האינדיבידואלים להיות אחראים לגורלם, שהם כשירים יותר מהשלטון להבין מהם הצרכים שלהם וכיצד לטפל בהם, וגם כי כך ניתן לחסוך כסף לקופה הציבורית. הוויכוח בסוגיית הטיפול בסיכונים ניטש מזה שנים רבות, אולם משבר הקורונה הביא לקבלה מחודשת של הנחת הצורך של הטיפול הקולקטיבי בהם, והשאלה שנתרה פתוחה היא כיצד יש לעשות זאת.

שורשיו של הדיון על הכנסה בסיסית אוניברסלית נטועים בראשיתה של החברה התעשייתית-קפיטליסטית, והוא מבליח מדי כמה עשרות שנים (Keynes, 1932 [1930]), לרוב בעת משבר כלכלי עמוק או בתקופה של קפיצה טכנולוגית נחשנית. בעשור האחרון צובר הדיון פופולריות מחודשת בעולם האקדמי ואצל הציבור הרחב; ואף מתורגם לניסויים ראשוניים, תכנית פיילוט, ועוד (אטינגר וסיטבון, 2016; 2017; Standing, 2019; Haagh, 2019). מטרתה של מסה זו אינה לחזור על מגוון הנימוקים המוכרים, מימין ומשמאל, בעד ונגד הכנסה בסיסית אוניברסלית וגם אינה לדון במודלים המוצעים של מימון מדיניות זו. מטרתי היא להצביע על שיקולים נוספים בעד יישומה, שעולים לאור התפרצות מגפת הקורונה והשלכותיה החומריות, וגם לאור ההאצה בנוכחות הטכנולוגיה הדיגיטלית בשוק העבודה, שבמידת מה קשורה אף היא במגפה.

המגפה שגרם וירוס COVID-19 ערערה את חייהם של תושבי העולם כולו. לטלטלה יש היבטים בריאותיים, חברתיים וכלכליים. עוצמת המשבר וחוסר היכולת של מנגנון השוק לווסתו, הניעו ממשלות להתערב בקנה מידה נרחב, ולזנוח את הרעיון של מעורבות ממשלתית מינימלית, ששלט במשך ארבעת העשורים הקודמים. פעם נוספת התברר כי הכלכלה הפוליטית מתאפיינת ב"תנועה כפולה" (פולני, 2020). פעולה אחת, של מנגנון השוק, מייצרת עושר אך גם נזקים לשלומם ולרווחתם של השחקנים המעורבים, כמו אי-שוויון חריף והיעדר ביטחון חומרי. פעולת השוק גם אינה מצליחה לפצות במהירות על הנזק שגורמות הפרעות חיצוניות - וביניהן מגפה או מלחמה - למעסיקים, לעובדים ולכלל האזרחים. לכן נדרשת פעולה נוספת המושתתת על היגיון אחר, שלפיו התערבות ממשלתית היא סוג של בקרה. האידיאולוגיה הניאו-ליברלית צידדה במעורבות ממשלתית

לשם טיפוח מנגנון השוק, אך לא במדיניות שמתערבת בכלכלה לקידום מטרות חברתיות. המשבר הגלובלי של שנת 2008 ומשבר הקורונה הביאו להתערבות ממשלתית מסיבית במדיניות הקפיטליסטיות באמצעות חילוץ של תאגידים שהסתבכו מבחינה כלכלית, בין אם באמצעות דמי אבטלה מורחבים, השתתפות במימון שכרם עובדים בשוק הפרטי, מענקים חד-פעמיים לאזרחים, הנפקה מסיבית של אגרות חוב לשוק ועוד. מסתבר שהממשלה מעורבת עד צוואר בכלכלה, ועתה השאלה שנתרה פתוחה היא כיצד נכון/כדאי לעשות זאת. לגיטימציה מחודשת זו להתערבות ממשלתית חיונית גם בשל תהליך נוסף שהאיצה מגפת הקורונה - האצת שילובה של טכנולוגיה דיגיטלית בתהליך העבודה. דבר זה נעשה הן על מנת לאפשר עבודה מהבית והן כדי לארגן מחדש את תהליך העבודה, כלומר כדי לספק את אותם המוצרים והשירותים עם פחות עובדים. התהליך מצליח במקרים רבים, כך שיייתכן ששוק העבודה לא יחזור לסדר הישן אם וכאשר תשכך המגפה. מצב זה הופך את בעיית הפרנסה והתעסוקה לבעלת אופי כרוני ואת שאלת התערבותה של הממשלה לקריטית במיוחד.

הפתרונות הקולקטיביים הקיימים ומגבלותיהם

כיצד על ממשלות לסייע לחברה ולכלכלה שעליהן הן אמונות? הראל ויזל, מנכ"ל קבוצת פוקס, טען בלהט בזכות סיוע לעסקים. שימור מקומות עבודה היה מנימוקי הבולטים. אולם לאחר שהחברה קיבלה מממשלת ישראל מענק בגובה של עשרות מיליוני שקלים, חילקה פוקס דיווידנד בגובה של 50 מיליוני שקלים לבעלי המניות שלה. ויזל אמנם חזר בו מהמהלך לאחר שקמה סערה ציבורית, אך המעשה הראשוני עדיין נעשה. רבים רואים במקרה זה עדות להתנהלות בעייתית אך מקומית, של ויזל ושל פוקס, ולכן מפספסים את התמונה הרחבה ואת המסקנה המתבקשת. עד כה רווחה ההנחה שנכון להזרים את הכסף לשוק ההון או לעסקים עצמם כדי להניע את הצמיחה מצד ההיצע. אולם חברות עסקיות מחויבות, על-פי הגישה הרווחת, לבעלי המניות, בעוד שעובדים הם רק חלק ממערך השיקולים שלהן ולא בהכרח החשוב ביותר. ההנחה כי השקעה ממשלתית לעסקים גדולים תטפף מטה בסולם המעמדי נסתרת על ידי מדדי אי-השוויון המרכזיים. זאת ועוד, תמיכה ממשלתית לא תציל חלק מהעסקים שניהולם כושל או שאין להם היתכנות בשוק, ואנו עלולים לצאת קרחים מכאן ומכאן: העובדים ייוותרו מחוסרי עבודה בעוד שהשקעה עצומה תרד לטמיון.

הצעות וצעדים נוספים לטיפול בבעיות הכלכליות שהתעוררו בעקבות משבר הקורונה בישראל כללו מענקים ספורדיים לאזרחים כולם או לעצמאים; אפשרות לשבור חסכוניות

ללא 'קנסות'; הצעות של בנק ישראל לבטל הפרשות לפנסיה לעובדים עם הכנסה נמוכה או לבטל את הפרשות המעסיקים לביטוח הלאומי; צעדי צנע (קיצוץ במקום אחד כדי לממן הרחבה תקציבית של מקום אחר); ועוד. אולם צעדים אלה מכוונים להקל בטווח הקצר אך מהווים סכנה בטווח הארוך משום שהחיסכון לפנסיה של בעלי ההכנסות הנמוכות הוא, במובנים מסוימים, קריטי כמו סכנת הקורונה והמשבר הכלכלי שהביאה. פתרונות שיטתיים יותר ניתן למצוא במדינות רבות באירופה - כולל דנמרק, בריטניה, גרמניה וצרפת. הם כוללים מימון בצורות אלה או אחרות של שכר העובדים במגזרים השונים. זהו פתרון סיסטמטי, הוגן כלפי מעסיקים ועובדים כאחד, וגם משמר את מבנה מערכת יחסי העבודה כך שניתן יהיה להתניעה במהירות (אחדות, 2020). יחד עם זאת, מדיניות זו אינה מתמודדת עם בעיות כמו הסכנה של צמצום משרות מאסיבי לאורך זמן, הצפוי בגלל מיתון אפשרי או בגלל דיגיטציה של תהליך העבודה. קשה להאמין שמעסיקים ירצו להחזיר את הגלגל האחור. במקרים רבים, קל, זול ובטוח יותר להסתמך על אוטומציה ובינה מלאכותית מאשר על בני אדם.

המהפכה הדיגיטלית משלבת יכולת חסרת תקדים של אחסון ועיבוד נתונים. היא גם מתבססת על מזעור של חומרה ועל תקשורת מתקדמת ביותר. שינוי כמותי זה מוביל לשינוי איכותי. הרובוטיקה והבינה המלאכותית מתוחכמים מאי-פעם. תפקידים ופעולות שלמות נעשים באופן דיגיטלי ללא מגע אדם. בינה מלאכותית לומדת באופן עצמאי כיצד לפענח תהליכי דימות בעולם הרפואה, לאתר דפוסים בתוך מסמכים משפטיים, להסיע רכבים, להטיס מטוסים, לכתוב קוד, ועוד.

קיימים מספר תרחישים בנוגע להשפעת המהפכה הדיגיטלית על שוק העבודה ועל חיינו החומריים. תרחיש אחד חוזה משבר בתקופת המעבר עד שהשוק ייצר משרות חדשות, מתוחכמות ומתגמלות אף יותר, ועד שדור של עובדים יעבור הכשרה מחודשת. עד אז, תמצאנה עצמן קבוצות שלמות במצב שבו ההון האנושי שלהן אינו מתאים לשוק העבודה החדש (Simms, 2019). על פי התרחיש שני, תשתלב הטכנולוגיה הדיגיטלית לצד עובדים. לעתים היא תעצים אותם - כמו רובוט שיסייע למנתח בביצוע היבטים כירורגיים עדינים של עבודתו או בינה מלאכותית שתסייע לטכנאים להחליט מתי להחליף חלקים בלויים במטוס. במקרים אחרים, הטכנולוגיה תדחק את העובדים לשוליים. לדוגמה, באפליקציות כמו אובר או וולט, העובד הוא מעין קבלן ביצוע שמבצע עבודה פשוטה ולא סדירה. הסכנה הטמונה בכך היא הידרדרות של קבוצות שלמות למצב של

לחשוב על הטווח הרחוק

"תת-תעסוקה" (under-employment), שבו התעסוקה אינה שלמה, בטוחה ומספקת (Simms, 2019, p. 8-9). ולבסוף, התרחיש השלישי צופה שהמהפכה הדיגיטלית תביא להחלפה מאסיבית של עבודה אנושית במערכות של אוטומציה ובינה מלאכותית. הללו לא תחלפנה עובדים בלתי-מיומנים בלבד, אלא גם עובדים מיומנים ופרופסיונליים (Frey & Osborne, 2013). התוצאה לפי תרחיש זה תהיה אבטלה מבנית רחבה ועמוקה. במידות לים אחרות, טלטלה משמעותית צפויה בכל אחד מהתרחישים האפשריים. האם ייתכן שהעבודה אוזלת לחברת העבודה (שטראסר, 2003)?

האם חברת העבודה מגיעה לקיצה?

החברה המודרנית מקדשת את ערך העבודה. עבודה נחשבת לדרך שמאפשרת להתגבר על מחסור חומרי אך לא פחות מכך - למעלה מוסרית. משום כך, מצופה מכל אדם בוגר להיות חלק קבוע ממעגל העבודה, שחרירה ממנו מעידה על בטלה או כישלון. אנו משקיעים הרבה בחשיפת מתחזים, בהתניות על תשלום דמי אבטלה, ובכפייה על אנשים עבודות שבהן אין הם חפצים. בנוסף, העבודה בחברה המודרנית מספקת תחושת משמעות, זהות, ערך אישי ויוקרה חברתית. היא הבסיס למערכת התגמולים, תשתית מערכת הריבוד, ציר שעליו מתבססת שגרת חיי החול, וגם ציר מרכזי שעליו בנויות מערכות הרווחה, החינוך, הבריאות ואחרות. העבודה היא מוקד של יחסים חברתיים. משמעותה של הקורונה, עבור רבים מאיתנו, לא הייתה לפיכך רק פגיעה בביטחון החומרי אלא גם הפרעה משמעותית לסדר היום שלנו, ניתוק ממעגלים חברתיים ואף פגיעה בזהות הקשורה למקום העבודה (Budd, 2011; Jahoda, 1981).

לאור היותה כה מרכזית לחיינו, מובן מדוע אנו מתעקשים שאזרחים יעבדו ומדוע אנו נלחמים על מקומות עבודה (מפעלים בעיירות פיתוח, למשל). כל עוד עבודתם של כלל בני האדם הייתה חיונית לקיומנו החומרי אכן היה בסיס להתעקשות זו והיא אמנם נשאה פירות. מסוף מלחמת העולם השנייה ועד אמצע שנות השבעים צעדו התפתחות טכנולוגית ועלייה בפרודוקטיביות יד ביד עם התפתחות שוק העבודה, בין השאר על רקע הצטרפותן של נשים. אולם המצב משתנה. צמיחה כלכלית מואצת כבר אינה מלווה בגידול בעבודות טובות. לדוגמה, בעוד שהמשבר הכלכלי החמור ב-2008 הביא לאובדן משרות "טובות" רבות (משרות קבועות, עם שכר גבוה יחסית, אפשרות לקידום ועוד); אלה שהתווספו לאחר המשבר הן בעיקר בשכר נמוך ולא בכמות המספקת. כלומר, מקרי ההתאוששות הללו מרמים, "jobless recoveries". מצב זה כבר אינו נחלתן של אוכלוסיות מוחלשות בלבד, אלא פוגע בהתמדה גם במעמדות הביניים. לדוגמה, בארצות הברית,

בוגרי אוניברסיטאות מתקשים למצוא עבודה מתאימה. מאז 2001, שיעור המועסקים הכולל שם נמצא בירידה מתמדת, וגם הגידול בתעסוקת הנשים אינו מפצה על המגמה (Gutelius & Theodore, 2017).

רוב המשרות שנוצרות היום הן "משרות רעות" (Kalleberg et al., 2000). הכוונה היא למגוון רחב של משרות פשוטות בענפי השירותים, משרות זמניות, העסקה באמצעות קבלנים למיניהם, העסקה עצמית לסוגיה ("פריילנסרים") או העסקה באמצעות פלטפורמות דיגיטליות (Crouch, 2019). כך, למשל, יש דרישה לשליחי וולט, לנהגי אובר (Rosenblat, 2018), למבצעי תיקונים בבתיים של אחרים, למסייעים לאלגוריתמים לזהות ולסווג תכנים (Gray & Siddharth, 2019), ועוד.

מגמה זו נמצאת רק בראשיתה, אך הבינה המלאכותית מתפתחת במהירות, ומחשבים כבר לא רק מחקים בני אדם אלא מפתחים דרך משלהם לבצע עבודות (Susskind, 2020). מהר מכפי שציפינו, הם עשויים למלא פונקציות עצמאיות בשורה של תפקידים מורכבים בתחומים כמו הוראה, משפטים, רפואה, תובלה (כולל טייס) ועוד רבים אחרים. שוק העבודה יהפוך להיות מקום קשוח יותר מכפי שהוא כעת. רבים יאבדו את עבודתם, ורבים מאלה שכן יעבדו, ייאלצו "לתפור" לעצמם שמיכת תלאים של עבודות שונות ומגוונות בכלכלת החלטורה.

על רקע מצב דברים זה, האתגר העיקרי הניצב לפתחנו הוא אפוא הבטחת יכולת הקיום החומרי של ציבור גדול ככל שניתן. מטרה נוספה היא יצירת מרווח נשימה שיספק לאנשים זמן ואפשרות לבנות את עצמם בכלכלה החדשה. יכולת שכזו מתבססת על ניסוי וטעייה, והיא מצריכה זמן, משאבים ושקט נפשי. הגנה על הקיום החומרי הבסיסי של האזרחים ועל היכולת שלהם לפעול בחופשיות מסוימת למימוש יכולתיהם – כשהם משוחררים מאיום כלכלי מייד – היא מטרה עליונה. התיאוריה של קרל פולני מסבירה כיצד השוק אינו מווסת את עצמו באופן עצמאי, וכיצד למצב זה יש השלכות הרסניות על קבוצות חברתיות שלמות ועל היבטים מסוימים של הקיום החברתי. הניתוח ההיסטורי של פולני מצביע על כך שנדרש היגיון נוסף, חברתי, כזה שנאכף על ידי הריבון, לשם הגנה על החברה מפני נזקי השוק, וזאת מבלי לבטל את השוק (פולני, 2020).

מדינת הרווחה המודרנית כבר מציעה פתרונות לבעיות של אבטלה ואובדן ביטחון תע-סוקתי. הללו כוללים ביטוח אבטלה, הבטחת הכנסה ואמצעים אחרים. הכלים הללו הם בעלי ערך לא מבוטל. יחד עם זאת, הם עדיין מוגבלים. ביטוח אבטלה, לדוגמה, מצריך

**הכנסה בסיסית
אוניברסלית
וסוג הפתרון
שהיא מספקת**

תקופת אכשרה וניתן לתקופה קצובה. מענקים חד-פעמיים הם כלי שעליו לא ניתן לבסס קיום לאורך זמן. הכשרות תעסוקתיות הן כלי רב עוצמה, אך הוא מצריך מגוון משרות פנוי שאליהן ניתן להשתבץ בהמשך. המסקנה היא כי הניסיון לגבש מדיניות סלקטיבית שתביא לאפקטיביות ויעילות מקסימליים ובאופן מיידית הוא עקר. נדרש פתרון רחב היקף שישחרר חלק גדול מהאנשים מהצורך לדאוג למה שיקרה בשבועות או בחודשים הבאים, ויספק להם הכנסה בסיסית.

הכנסה בסיסית אוניברסלית מצטיירת לרבים כרעיון בלתי-רציונלי או בלתי-ישיש. יחד עם זאת, היבטים מסוימים של ההתנגדות אליה נובעים מהתחושות האוטופיות שהיא מעוררת, וגם מחריגתה מהסכמות הקוגניטיביות שאימצנו לעצמנו. אולם זמנים קשים מצריכים חזון חדש ושיטות פעולה אמיצות. לפני תשעה עשורים היה זה פרנקלין דילאנו רוזוולט שקידם את מדיניות הניו-דיל. רוזוולט הבין שחלו שינויי עומק בחברה ובכלכלה האמריקאית, ולכן אין לקדש את האמיתות הכלכליות שהסתמכו על ניסיון העבר. הוא אימץ היגיון חדש – מעורבות והשקעה כספית של המדינה, ומחויבות שלה כלפי האזרחים. רוזוולט לא סיכן לרגע את הקפיטליזם האמריקאי, אלא הציג פרדיגמה חדשה שרואה במעורבות הממשלתית כלי הכרחי לפעולתו. לאחר ארבעה עשורים של מדיניות ניאו-ליברלית, המנוגדת במובנים רבים לזו שיישם רוזוולט, אני עדים להחייאתה האפשרית של פרדיגמה זו על-ידי הנשיא הנוכחי, ג'ו ביידן, אשר הציג תכנית לחידוש ההשקעה הציבורית בכלכלה האמריקאית, שממומנת בחלקה על ידי הכבדת נטל המס על **התאגידים הגדולים**⁷. עבור רבים, מדיניות ה-New Deal של רוזוולט כמו גם התוכנית של ביידן מסמנות תפנית מהמסורת הליברלית האמריקאית. אולם ניתן לראות בהן דווקא ככאלה שממשיכות מסורת אמריקאית חשובה אחרת, של חשיבה פילוסופית פרגמטיסטית, שאינה גוזרת מעולם הרעיונות אל השטח אלא מתבססת על חיי היומיום על מנת לגבש רעיונות (Bacon, 2012). משמעות אחת של תפיסה שכזו היא שרעיונות מעוגנים בעולם המעשה. משמעות שנייה היא שההגדרה מה נכון משתנה בהתאם לשינויים בחיים עצמם. פרדיגמות, כשלעצמן, אינן מקודשות. עלינו לאמץ גישה שעובדת, ובמציאות הנוכחית הגישות המסורתיות כבר אינן עובדות כבעבר.

אחת ההצעות שעולות בימים אלה היא עבודה מובטחת – "job guarantee" (Tcherneva, 2020). הכוונה היא לתכנית, במימון המדינה, לאספקתן של עבודות בתחומים חברתיים ואקולוגיים בשכר ותנאים נלווים הוגנים. כך גם יטופלו הרבה מאד בעיות חברתיות שכ-רגע מוזנחות, גם יגדל מגוון המשרות הפנויות, וגם תיקבע מעין "רצפת" שכר וזכויות

⁷ <https://www.maariv.co.il/news/world/Article-83116>

<https://www.haaretz.co.il/news/world/america/premium->

⁸בהקשר זה חשוב לציין כי בקרב תומכיה של הכנסה בסיסית אוניברסלית קיימת מחלוקת עקרונית בין אנשי "שמאל" לבין אנשי "ימין" כלכלי. החזון של הראשונים הוא של קצבה גבוהה יותר, עם תוספת לבעלי צרכים מיוחדים. חזון שכזה הוא המימון שלו, ומצריך שינויים רדיקלים יותר מבחינת חלוקה מחדש של העושר שמייצרת כלכלת השוק. כלומר, הוא כרוך בהכבדה משמעותית הרבה יותר של הנטל על בעלי הכנסה הגבוהה, ולכן יישומו הפוליטי מסובך יותר. מצד שני, חזון זה מקרב אותנו לתשלום קצבה שתבטיח קיום בסיסי מכובד. החזון של אנשי הימין הכלכלי, לעומת זאת, מצדד בהסבה של התשלומים שכבר מוזרמים לאזרחים על ידי מערכת הרווחה, בצורה של קצבאות שונות ודיפרנציאליות, לקצבה אוניברסלית ואחידה יותר. מטרתם היא לבטל את הבירוקרטיה של מערכת הרווחה ולהמירה בקצבה, מבלי להגדיל את ההשקעה הכספית הציבורית. במיקרה זה, הקצבה תהיה ככל הנראה נמוכה הרבה יותר, ולא תאפשר קיום בסיסי מכבד למי שיחפץ בכך. סביר להניח שכמעט כל האזרחים ידקקו לעבודה משלימה על מנת להתקיים באופן בסיסי.

לעבודות מסוג זה גם בתחום הפרטי. אני מאמין שתכנית שכזו עשויה בהחלט להועיל, אך ככלי משלים בלבד. היא אינה מיועדת לכלל האנשים שיפלטו משוק העבודה, מצריכה מנגנון שלם של ייצור משרות ועלולה להפוך למה שהפכו העבודות היזומות בישראל של שנות ה-50 - סוג של "עבודות רעות במימון המדינה." תכנית כזו גם תהיה מועדת להפרטה שתוביל לאובדן יתרונותיה היחסיים.

לכן הגיעה השעה להחיל מדיניות של הכנסה בסיסית לכולם. מדובר בקצבה קבועה שמעבירה הממשלה לכל אחד מהתושבים, אשר מאפשרת קיום חומרי בסיסי. היא אינה מותנית במבחנים למיניהם, ואינה מוגבלת בזמן. היא אינה דורשת מהאזרח להגיש בקשות ולמלא ניירת או להפוך לקוח של מערכת הרווחה. היא משחררת אותו מתלות במקומות עבודה בלתי-יציבים. במובן זה מדובר בכלי אפקטיבי להתמודדות עם המשבר שהביאה מגפת הקורונה. כלי אחד, יציב ורחב היקף; במקום ריבוי כלים, שמשתנים ללא הרף, ומכוונים לקבוצות מסוימות בלבד. הכנסה בסיסית גם תשחרר את המערכת מהתסבוכת שאליה היא נקלעת כאשר היא מתבקשת לקבוע קריטריונים של זכאות, וגם תשחרר בעיות מבניות בתוכה: ההבחנה בין שכירים לבין עצמאים, אשר במקרים רבים פוגעת באחרונים, וההבחנה בין מובטלים מוכרים (כאלה ש"זכאים להירשם") לבין מובטלים כרוניים, כאלה שהפכו "שקופים למערכת", וגם צמיחתו של מעמד חדש של משכילים פרולטרנים המקיף מנעד רחב של קבוצות - החל מבוגרי קולג' אמריקאים שעובדים במשרות רעות ועד אנשי אקדמיה שמלקטים קורסים בודדים כדי להתפרנס בדוחק.

שיקול נוסף לטובת אימוץ מדיניות של הכנסה בסיסית לכולם הוא הרלוונטיות שלה למצבי סיכון שונים - למשבר הקורונה, לשלב המעבר לכלכלה הדיגיטלית, גם למקרה שחברה דיגיטלית תייצר אבטלה המונית וכוונת.

חשוב לציין שגם אם המהפכה הדיגיטלית הרביעית לא תביא להיעלמותה של העבודה האנושית, היא עדיין תשנה אותה באופן עמוק. נעבוד באופן ספורדי יותר, מוטל יותר, במקרים רבים ללא וודאות לגבי הכנסתנו בעתיד הקרוב, ללא זכויות סוציאליות. נהיה במרוץ אינסופי לליקוט חלקיקי עבודות, ונתנהל מול פלטפורמות ולא מול מעסיקים. עבור רבים מאיתנו, העבודות לא תהיינה מספקות. קשה יהיה לפתח קריירה במובן המוכר לנו כיום. הכנסה בסיסית לכולם עשויה לספק את רשת הביטחון הבלתי-מותנית, שתאפשר לחלק מאיתנו להוסיף עליה הכנסה מעבודות שונות, ולאחרים אפשרות להתמקצע בנחת בתחום מסוים וכך אולי לפתח קריירה.

נוכל לבחור עבודות שאנו אוהבים, לא לקחת עבודות שאינן מתאימות לנו, ולא לעבוד במשך שעות ארוכות מדי⁸. נוכל להסתכן ולבנות עסק קטן, גם אם הוא לא יספק פרנסה קבועה ובטוחה. הכנסה בסיסית אוניברסלית תאפשר יציבות וביטחון במצבים שבהם אנשים יעבדו פחות, יפלטו משוק העבודה לאחר תקופה קצרה של עבודה, או יישארו זמן רב מחוץ למעגל העבודה (כך שימצו את זכותם לקצבת אבטלה). היא תספק ביטחון חומרי ונפשי במצבים בהם אנשים יועסקו באופן פורמלי, אך בפועל כמעט ולא ישתכרו (כמו במקרים של "חוזי-אפס"). הניסויים שנעשו עד כה בהכנסה בסיסית אוניברסלית הדגימו, אמנם, שאין לה השפעה על הסיכוי של מובטלים למצוא עבודה, אך חשוב לזכור שהניסויים הללו נערכו בתנאים של שוק העבודה הנוכחי, כאשר אנשים מחפשים משרות. ייתכן שבשוק עתידי, שבו נעבוד כפרילאנסרים או נלקט עבודות ונחליף אותן באופן תדיר, הכנסה בסיסית אוניברסלית תוכל לשמש עוגן חשוב.

ולבסוף, הכנסה בסיסית אוניברסלית היא הכרחית משום שקצב השינויים הטכנולוגיים, הכלכליים והתעסוקתיים הוא כה אינטנסיבי, עד שקשה מאד להגן על העובדים באמצעים המוכרים כיום - חקיקה, מדיניות רווחה והתארגנות עובדים. הדוגמאות לכך רבות: עד שהמאבק המתמשך נגד העסקה קבלנית נשא פירות, עברו רבים להעסיק באמצעות פלטפורמות דיגיטליות או בצורות אחרות של התקשרות עם יחידים כעצמאים. דוגמה נוספת היא המתרחש ברשת כמו מקדונלד'ס בארצות הברית, שם מאמץ מתמשך של העבודה המאורגנת הניב הישגים משמעותיים בתחום השכר, אבל האיץ את תוכניות החברה לעבור לאוטומציה מוגברת של העבודה וצמצום עובדים. כלומר, התגובות לשינויים בשוק העבודה הן כל כך איטיות וספורדיות, עד שהן משולות לייבוש הים באמצעות כפית. הכנסה בסיסית לכול עשויה לספק לבעיה זו מענה משמעותי יותר ובר קיימא.

מהלך אסטרטגי כמו החלתה של הכנסה בסיסית אוניברסלית עשוי להניב שתי תוצאות משמעותיות נוספות. הראשונה היא גילום תודעת-מעשי של אחד המוטיבים המרכזיים אצל קרל פולני, שלפיו הכלכלה משוקעת בחיים עצמם. ההנחה שהכלכלה עומדת בפני עצמה ושהשוק מווסת את עצמו היא אוטופית (פולני, 2020). ההתמסרות למודלים ולמדדים הכלכליים הטהורים הרחיקו את המדיניות הכלכלית מחוויית החיים. לעתים אנו שוכחים שכלכלה היא מדע חברתי ולא מדע הטבע, ושחתיירתה להיטיב עם בני אדם אינה מתמצה ביעדים אינסטרומנטליים כמו הפקת מירב התוצרת בעלות הנמוכה ביותר תוך כדי גריפת רווחים מרביים. היעדים הללו הם חשובים, אך מטרת העל של המוסדות

**חיזוק
הכלכלה
האנושית
וחידוש האמנה
החברתית**

⁹ אחת האמירות המה-דהדות של פולני בהקשר זה היא "הפשיזם, כמו הסוציאליזם, היה נטוע בחברת שוק שמיאנה לתפקד." (פולני, 2020, עמ' 227).

החברתיים היא רווחתם של כלל בני האדם, שילוב של סיפוק צרכים חומריים יחד עם רווחה נפשית וקיום חיים חברתיים מלאים. מטרה זו נשכחה כליל, והעדויות לכך הן רבות. תוצרי הצמיחה הכלכלית בעשרות השנים האחרונות מתפלגים באופן א-סימטרי קיצוני. שוק העבודה כבר אינו מקום מתגמל עבור רבים מאיתנו. גם מי ששומר על רמת החיים שאליה התרגל, משלם על כך מחירים כבדים במונחים של שעות עבודה רבות יותר, אובדן זמן איכות עם המשפחה והחברים, מתח וחוסר וודאות המשפיעים לרעה על הבריאות הגופנית והנפשית. הניסויים שכבר נערכו מוכיחים כי הכנסה בסיסית אוניברסלית אכן תורמת לרווחה חומרית, חברתית ונפשית. זוהי מטרה ראויה לשמה שבעטיה כדאי להחיל את המדיניות הזו.

התוצאה השנייה היא חידוש האמנה החברתית בין המעמדות העממיים לבין מנגנוני הממשל, נבחרי הציבור והאליטות הכלכליות. סקירה היסטורית של החברות הקפיטליסטיות ב-125 השנים האחרונות מצביעה על כך שריכוז קיצוני של עושר וכוח בידי שכבה דקה מדי של בעלי הון, האליטה הטכנוקרטית בשוק ובממשל ופוליטיקאים מנותקים מביא לריאקציה המעודדת מנהיגים סמכותניים וכריזמטיים. הללו מתיימרים להיות נציגים אותנטיים של העם, ולקיים עמו קשר ישיר תוך שהם מפרקים את האליטות המסורתיות ואת המנגנונים הממסדיים (Judis, 2016). מנהיגים פופוליסטיים אלה עשויים להביא להישגים נקודתיים מבורכים, אולם הם עלולים גם לערער את יסודות הדמוקרטיה באמצעות כינון אוליגרכיה חדשה וכן פגיעה בזכויות יסוד אחרות. יתר על כן, ניתוח המנגנונים בשם הדמוקרטיה הישירה הוא מהלך מסוכן משום שחברת המונים מודרנית אינה דמוקרטיה ישירה קהילתית. כדי להמשיך ולקיים את הדמוקרטיה יהיה עלינו לחדש את האמון בין הציבור לבין נציגיו ובין האליטות הכלכליות והמדיניות. מהלך שכזה יכול להיות נשכח מהחלת הכנסה בסיסית לכל מפני שיש בה כדי להעיד על רצון לשרת את האזרח הפשוט ועל נכונות לחלק את העושר בצורה הוגנת יותר ולהשתית ערבות הדדית.

מסה זו נפתחה בטענתו של אולריך בק כי החברה המודרנית מייצרת סיכונים חדשים לצד יצירת העושר. תובנה זו תקפה גם בנוגע להכנסה בסיסית אוניברסלית. גם היא עלולה ליצור סיכונים. סיכון ראשון הוא שלנוכח היותה של העבודה מוסד חברתי בסיסי כל כך, עלולה החלתה של הכנסה בסיסית לכל להביא למצב של אנומיה. שחרור של כמות עצומה של אנשים מהחובה המעשית לעבוד מבלי שאמות מידה נורמטיביות

סיכום ובעיות פוטנציאליות

אלטרנטיביות התגבשו, עלולה להביא לאובדן של תחושת מטרה ושל מסגרת מחייבת שמעגנת את חייהם של רבים. יהיו לכך תוצאות משבריות. שיעורן של בעיות כמו אובדנות, אלימות, התמכרויות ובעיות אחרות עלול לעלות, במיוחד אצל גברים מהמעמדות העממיים אשר יוקרת הסטטוס שלהם ומעמדם בקהילה ובמשפחה מתבססים, לא מעט, על עבודתם. פרידה מהעבודה משליכה באופן עמוק על חייהם ועל הדימוי העצמי שלהם, שכן אין להם "חיים" מעבר לעבודה (Goodhart, 2020). אין ספק שמדובר בסכנה אמיתית. יחד עם זאת, מגפת הקורונה וההרחקה שהיא כפתה על רבים מעבודתם כבר הניחו את הבעיה לפתחנו, וביתר שאת. הבעיות הללו כבר כאן והפעלה של הכנסה בסיסית אוניברסלית עשויה לספק תנאים חומריים נוחים יותר בזמן שנורמות חדשות ומוסדות חברתיים אחרים מתחילים להיבנות.

בעיה פוטנציאלית נוספת היא הגברת התלות של האזרחים בקצבה ממשלתית. בעיה זו מתאפיינת בשני ממדים. הראשון הוא מעשי: מה יקרה אם הכנסותיה של המדינה יקרו? מה יקרה אם שינוי פוליטי יביא לקיצוץ חד או להפסקה פתאומית בתשלום הכנסה בסיסית לכולם? תלות שכזו עלולה לנוון את היכולות להותיר כמות עצומה של אנשים ללא פרנסה, אף יותר ממשרב בכלכלות שוק, חמור ככל שיהיה. גם במקרה שכזה, מגפת הקורונה (ואירועים מסוג דומה שעלולים להתרחש בעתיד) הציבה את הבעיה לפתחנו. מידע לא שיטתי מצביע על כך שחלק מהאנשים שהורחקו באופן זמני או קבוע משוק העבודה אכן מסתפקים בקצבה ממשלתית ועלולים לחוות משבר. יחד עם זאת, אחרים מייצרים לעצמם סדר יום, מתמסרים לתחומי עניין שהוזנחו, מגלים את חיי המשפחה שנדחקו הצידה, ואף מנסים לחזור לשוק העבודה בתנאים שלהם, לתוך מקום עבודה או עיסוק עצמאי שיש בו ערך מוסף רב יותר לחברה מאשר העבודות שביצעו בעבר. לפחות חלק מהעבודות הללו לא היו נחוצות. הן היו, במונחיו של דיוויד גרייבר, "bullshit jobs" (Graeber, 2018). פן נוסף של הבעיה עלול להיות מחסור בעובדים היכן שיהיו נחוצים. אנו עלולים לעבור ממצב שבו יש מחסור בעבודות בגלל אוטומציה ובינה מלאכותית למצב שבו אין ביקוש לתפקידים מסוימים שעדיין לא עברו דיגיטציה. מענה אפשרי למצבים אלה יהיה תיקון עצמי של שוק העבודה (עליית שכר במשרות מסוימות עשוי להפוך אותן לאטרקטיביות עבור מי שלא יסתפק בהכנסה בסיסית) או מדיניות ממשלתית שתעודד ענפים מסוימים באמצעות הכשרה מקצועית. יחד עם זאת, ייתכנו גם תרחישים אחרים, כמו ייבוא מאסיבי של מהגרי עבודה על מנת שיבצעו את העבודות הפשוטות תמורת שכר נמוך.

ייבוא מאסיבי של מהגרי עבודה על מנת לאייש משרות פשוטות תמורת שכר נמוך מעלה בעיה נוספת הקשורה במשטרי האזרחות במדינות השונות. הגירת העבודה במציאות הגלובלית מייצרת מצב שבו משטרי אזרחות הם לרוב מבוססי לאום, אך האוכלוסיות של מדינות הן, בפועל, מגוונות הרבה יותר. המציאות של המהגרים הללו עלולה להרחיב את כיסי העוני שקיימים כבר עכשיו, היות שלא יהיו זכאים להכנסה בסיסית אוניברסלית משום שאינם אזרחים. מתן הטבה משמעותית כמו הכנסה בסיסית לכל האזרחים רק תעצים

ביבליוגרפיה

- אחדות, ל' (2020). משבר הקורונה ושוק העבודה בישראל. ביטחון סוציאלי, 110, 1-20.
- אטינגר, ל' וסיטבון, ע' (2016). משכורת בסיסית לכל. נייר עמדה. מכון שחרית.
- פולני, ק' (2020). התמורה הגדולה - המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שטראסר, י' (2003). כאשר העבודה אוזלת לחברת העבודה. תל אביב: ספריית קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- **Bacon, M.** (2012). *Pragmatism - an introduction*. Cambridge UK: Polity.
- **Beck, U.** (1992). *Risk society - towards a new modernity*. London: Sage.
- **Budd, J. W.** (2011). Introduction. In, *The thought of work* (pp. 143-161). Ithaca & London: ILR Press.
- **Crouch, C.** (2019). *Will the gig economy prevail?* Cambridge UK: Polity.
- **Frey, C. B., & Osborne, M.** (2013). *The future of employment*. Working paper. Published by the Oxford Martin Programme on Technology and Employment.
- **Goodhart, D.** (2020). *Head, hand, heart: why intelligence is over-rewarded, manual workers matter, and caregivers deserve more respect*. New York: Free Press.
- **Graeber, D.** (2018). *Bullshit jobs - a theory*. UK: Allen Lane, Penguin Books.
- **Gray, M. L., & Siddharth, S.** (2019). *Ghost work - how to stop Silicon Valley from building a new global underclass*. Boston & New York: HMH Books. Kindle edition.
- **Gutelius, B., & Theodore, N.** (2017). *The future of work - urban economies in transition*. In M. QA. Pagano (editor), *Jobs and the labor force of tomorrow - migration, training, education* (pp. 3-21). Urbana, Chicago & Springfield: The University of Illinois Press.
- **Haagh, L.** (2019). *The case for universal basic income*. Cambridge, UK: Polity.
- **Jahoda, M.** (1981). *Work, employment, and unemployment: values, theories and approaches in social research*. *American Psychologist*, 36(2), 184-191.
- **Judis, J. B.** (2016). *The populist explosion - how the great recession transformed American and European politics*. New York: Columbia Global Reports.
- **Keynes, J. M.** (1932 [1930]). *Economic possibilities for our grandchildren*. In *Essays in persuasion* (pp. 193-202). New York & London: W. W. Norton & Company.
- **Kalleberg, A. L., Reskin, B. F., & Hudson, K.** (2000). *Bad jobs in America: standard and nonstandard employment relations and job quality in the United States*. *American Sociological Review*, 65(2), 256-278.
- **Rosenblat, A.** (2018). *Uberland - how algorithms are rewriting the rules of work*. Oakland, California: University of California Press.
- **Simms, M.** (2019). *The future of work*. London: Sage.
- **Susskind, D.** (2020). *A world without work: technology, automation and how we should respond*. UK: Allen Lane, Penguin.
- **Standing, G.** (2017). *Basic income: and how can we make it happen*. UK: Penguin Random House.
- **Tcherneva, P. R.** (2020). *The case for job guarantee*. Cambridge: UK.

את הדרתן של האוכלוסיות הללו ואת הפערים שבינן לבין האזרחים המקומיים¹⁰. מכשול זה עלול להתגלות כאחת מאבני הנגף העיקריים של התכנית. יחד עם זאת, זהו מכשול הנוגע לכמעט כל אסטרטגיה כלכלית חברתית שתיושם באמצעות מנגנוני המדינה שעדיין נותרו דומיננטיים. הוא נוגע בפער הקיים בין אופי האזרחות במדינות לאום ובמדינות אומה לבין הרכב תושביהן בפועל. סוגיה נפיצה זו היא המחולל של בעיות רבות הקשורות בתהליך הגלובליזציה, ומצריכה התייחסות וטיפול משל עצמה. בחירה בהכנסה בסיסית אוניברסלית עשויה להתגלות כאסטרטגיה הנכונה בצומת ההיסטורי שבו אנו ניצבים כעת. זוהי גישה פרואקטיבית לבעיית העבודה. אם נרצה בכך ואם לא, השילוב של טכנולוגיות זמינות ואמינות - יחד עם הרצון של מעסיקים לחסוך בעלויות העסקה - יביא אותנו למצב שבו עובדים ייחשבו מיותרים. למרות הסכנות הטמונות במהלך שכזה, שחרור הקשר האימננטי שבין עבודה לבין קיומנו החומרי עשוי להחזיר את העבודה להיות פעילות פחות מנוכרת, מהנה ויצירתית.

¹⁰ <https://peproject.org/blog/ubi-and-immigrants-lessons-from-the-pandemic>

ריסוק מעמד האישה או בשורה חדשה? הרהורים על השלכות הקורונה בעיניים מגדריות

ב-19 במרץ 2020, ימים ספורים לאחר ההחלטה על מדיניות של סגרים להתמודדות עם מגפת הקורונה התפרסם ב"אטלנטיק" מאמר שכותרתו היתה "וירוס הקורונה הוא אסון לפמיניזם". במאמר נכתב כי עצמאותן של נשים תהפוך לקורבן שקט של הפנדימיה, משום ששכרן נשים נמוך יותר, הן מועסקות יותר במשרות חלקיות ולכן רציונלי יותר מבחינה כלכלית שהן תישארנה בבית, מה גם שממילא במרבית משקי הבית האחריות על ניהול הבית וגידול הילדים נתונה בידיהן. מאמר נבואי זה הצביע על מגמות מדאיונות שאכן התממשו והתעצמו במהלך הקורונה.

<https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/03/feminism-womens-rights-coronavirus-covid19/608302/>

לורה טלינובסקי

סמנכ"לית מכון שחרית. בעבר עמדה בראש מכינת רבין בחיפה, ושימשה כיועצת פרלמנטרית ליו"ר האופוזיציה בכנסת. מרצה במסגרות שונות על נושאי כלכלה וחברה, מגדר ופוליטיקה. ממייסדי קבוצת "דור 1.5" - צעירים ישראלים דוברי רוסית. בעלת תואר ראשון ושני במדעי החברה מהאוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת ניו יורק. בת 37, מתגוררת בחיפה עם בן-זוגה ושלושת ילדיהם.

ד"ר עופר סיטבון

עמית בכיר וראש התחום הכלכלי-חברתי במכון שחרית; מרצה בכיר בביה"ס למשפטים במכללה האקדמית צפת; ראש הקליניקה לתאגידיים וחברה במרכז האקדמי למשפט ועסקים.

כפי שנכתב לא אחת מאז, מגפת הקורונה היתה 'חדשות רעות' לנשים רבות: מלבד המצוקה הבריאותית, היא הובילה, בין השאר, לגל אלימות ביתי כלפי נשים ששבר שיאים; לפיטורין משוק עבודה שבו נשים הן החוליה החלשה; להעמקת העוני; ולפיצוי מועט לנשים הרבות העוסקות בתפקידי טיפול במערכות הבריאות והסיעוד שסיכנו את עצמן. צעד קריטי נוסף שהשפיע על נשים היה סגירת מערכת החינוך. זו הוציאה באופן מיידי אימהות ממקומות העבודה לתפקיד הטיפול וה-care giver במשפחה כולה. יחד עם זאת, לצד ההיבטים השליליים שבהתפתחות אלה עולה השאלה האם אין הן טומנות בחובן גם חדשות מרעננות עבור אימהות, או לפחות עבור חלקן?

אפשר ומעניין לבחון את שנת הקורונה מבעד למשקפיים מגדריים נוספים, מעבר לעדשה של הפמיניזם הליברלי המאפיין בעיקר נשים ממעמדות הביניים. במקום שיח שמתמקד בהגשמה עצמית, בקריירה ובמיצוי היכולות בשוק העבודה, הופיעו קולות נוספים של נשים (וגם של גברים) שמצאו היבטים חיוביים ומעצימים במהלך שנת הקורונה והעמידו במרכז, בדומה לנשים רבות מקהילות מסורתיות ושמרניות, את אידיאל המשפחה וגידול הילדים. ניתן לתמצת את הקול הזה בשלוש מילים - צריך זמן בבית!

למעשה, הצרכים הללו כבר היו שם: חוסר האיזון בין דרישות שוק העבודה לבין היכולת לקיים חיים משפחתיים נינוחים ומספקים הלך והתעצם בשנים האחרונות, בין השאר על רקע השתלטות הטכנולוגיות החדשות על הזמן והתודעה והטשטוש המתעצם בין עבודה לפנאי. שגרת הקורונה שנוצרה באופן פתאומי הפחיתה את הלחץ הנפשי, סייעה ליצירתו של סדר יום של יותר ובעיקר אפשרה "ביחדנס" משפחתי שתרם רבות להתבגרותם הנפשית, הרגשית והקוגניטיבית של הילדים (בעיקר הקטנים שבהם). זמן האיכות הרב והרציף עם הילדים וחיזוק הרקמה המשפחתית הביאו נשים והורים בכלל, בעיקר מקרב מעמדות הביניים, לגלות מחדש את מרכזיותה של המשפחה בחייהן ובזהותן. לא עוד "משמרת שנייה" עייפה לאחר יום עבודה ארוך, כי אם משמרת אחת. ארוכה וקשה אמנם - ואין טעם לעשות רומנטיזציה לקושי הטמון בימים ארוכים עם הילדים - אך כזו שמייצרת איזון אמיתי, טוב יותר, בין משפחה וקריירה¹¹, ומעניקה עומק ומשמעות רבים יותר למלאכת הגידול והחינוך של הילדים.

במובנים מסוימים, ניתן לדבר על מפגש מחדש שלנו, הנשים ה"מודרניות", עם חלוקת העבודה המסורתית שאפיינה אולי את הסבתות שלנו וקיימת עדיין בקרב נשים רבות שחיות בקהילות שמרניות. בה בעת, היה כאן גם מפגש עם הגבריות החדשה: הקורונה הכניסה לזמן-מה את הגברים הביתה ואיפשרה להם הצצה לחיים אלטרנטיביים שהחברה

¹¹ מצד שני, ראוי לציין שהקורונה גם הובילה לגידול ניכר במספרם של העובדים מהבית. מצד דברים זה הגביר את הלחץ המופעל על העובדים לעמוד בעו-מס העבודה הרגיל, במקביל לשהייה עם הילדים, ויצר אצל עובדים ועובדות רבים לחץ נפשי מוגבר.

מעולם לא הציעה להם - אבהות משמעותית, שותפות רבה יותר במטלות הבית, היכרות קרובה יותר עם חוויה שאפיינה בעיקר נשים. האם אנו עדים כאן למפגש אינטרסים אפשרי בין הנשיות המסורתית לבין הגבריות המודרנית? ימים יגידו.

גם מנקודת מבט כלכלית, ניתן לטעון שהקורונה שירטטה קווים ראשונים לדמותה של כלכלה אחרת. כולנו - ובעיקר הנשים שבינינו - מייצרים הרבה מאד ערך לחברה מחוץ לכלכלת הכסף: טיפול בילדים, בקשישים ובחולים, יצירה ותחזוקה של מערכות יחסים בקהילה, עזרה הדדית בתקופות קושי, התנדבות בקהילה, השתתפות בחיים הדמוקרטיים (מוועד הכיתה ועד להפגנות), ועוד. הייזל הנדרסון כינתה כלכלה זו בשם "כלכלת האהבה", שמתבססת על מסורת, תרבות, חינוך והרבה השקעת זמן וולונטרית (גם) לטובת החבר-רה בכללותה. כלכלה כזו שמה דגש פחות על תחרות בין פרטים ומעניקה יוקרה חברתית לנתינה הדדית - כדוגמת מעשים של שכנות טובה ותמיכה קהילתית שהתגלו בעת הקורונה - וכן למעשה ההורי, ובעיקר האמהי, חסר התחליף, של השקעת הערך בחינוך הילדים.

על רקע זה, ניתן לדמיין "כלכלת נתינה" שתקצה משאבים חברתיים לטובת העברתן של פרקטיקות מועילות שכאלה מתוך המשפחה לתוך הספירה הציבורית. כלכלה כזו גם תרחיב את קנה המידה שלנו להצלחה וליוקרה חברתית - בהתאם למידת התרומה החברתית, ולא רק לפי הצלחה "שוקית" ו"אקדמית" המבטאת את התפיסה האינדיבידואליסטית של המימוש העצמי, השלטת בעשורים האחרונים, ואשר מבוססת על תפיסה צרה והרמטית המתעלמת מסוגים אחרים, חיוניים לא פחות, של אינטליגנציה. אנו זקוקים לא רק לבעלי כישורים קוגניטיביים גבוהים, כי אם גם לאזרחים ולאזרחיות בעלי מידות טובות כמו אומץ, יושר, דמיון, נדיבות, חמלה, או פשוט "מענטשיות". "כלכלת נתינה" תשים אפוא דגש על מקצועות ה"לב" והטי-פול, לא פחות מאשר על מקצועות ה"ראש" - משרות המבוססות על יכולת קוגניטיבית ואנליטית (שזכתה לאשרור אקדמי, רצוי אוניברסיטאי) - שהפכו, בעידן הגלובליזציה, למתוגמלות ביותר, מבחינה כלכלית וחברתית גם יחד. מגפת הקורונה הבליטה את התלות שלנו באותם "עובדים חיוניים" מדוברים - עובדי "כפיים" (פועל הייצור, נהג האוטובוס או עוזרת הבית) ובעיקר עובדות "הלב" (האחות, המטפלת הסיעודית או הגננת), שמקצועותיהם זוכים תדיר להכרה חברתית נמוכה. מציאת איזון מחדש בין ה"ראש" ל"לב" (ול"כפיים") - למשל, באמצעות תגמול גבוה יותר, הרחבת ההכשרות המקצועיות וכמובן הוקרה חברתית - חיונית לשם יצירתה של "כלכלת נתינה" שתכונן חברה וכלכלה בריאות יותר, הוגנות יותר ומתפקדות יותר. זאת ועוד: הגיעה העת להעניק ערך חברתי וכלכלי ל-nurturing (טיפול וטיפוח) האימהי באמצעות הגדרתו ומיסגורו כעבודה. כיום, על אף שנשים עובדות לא פחות ואף יותר מגברים, מדובר בעבודה שלא נספרת, לא נמדדת, לא מתוגמלת ואף קונסת נשים בשוק העבודה - באמצעות שכר נמוך וקידום איטי. דברים אלו מתקשרים להבנה הגוברת שהחשבונואות הלאומית שעליה מבוססת מדידת התל"ג גסה מדי, בין השאר משום שהיא מודדת רק פעילות המתרחשת בשוק, ובכך מתעלמת מחלק גדול ומרכזי מהפעילות האנושית

- "כלכלת האהבה" והטיפול בבני אדם. דוח שפרסם לאחרונה ארגון אוקספאם העריך את שוויה של עבודת הטיפול הלא משולמת בעולם בלא פחות מ-11 טריליון דולר¹². האם ראוי אפוא להתחיל, למשל, לשלם שכר לעקריות בית, כפי שהציעו, עוד לפני תקופת הקורונה, פעילות שונות ברחבי העולם? מחד גיסא, ניתן לטעון שהדבר ישמר וישעתק את חלוקת העבודה המגדרית המסורתית, ויעניק תוקף מחדש לקיבוע מעמדן הדומסטי של נשים. בנוסף, משהו באיכות המיוחדת של "כלכלת האהבה" ועבודת הטיפול עלול ללכת לאיבוד מן הרגע שבו הן תמוסחרנה ותהפכנה לחלק מכלכלת השוק. מאידך גיסא, ניתן לטעון שראוי לתגמל פעילות שנעשית ממילא ברוב המוחלט של משקי הבית ובכך להעניק גם לה יוקרה חברתית שגם תגדיל את העצמאות הכלכלית של נשים. בדרך כזו, עבודות הבית יהפכו סוף-סוף משקופות לגלויות. אגב, ניתן יהיה לתגמל בגינה גם במקרה שגברים יעשו אותה, ובכך לתרום להגמשת החלוקות המגדריות בעתיד.

ייתכן אפוא שהקורונה נתנה לגיטימציה רחבת היקף להבעת מיאוס מעולם העבודה הנוכחי, על הנחות המוצא והערכים שאותם הוא מקדם. מסלול ההגשמה ההורי, ובעיקר האימהי, אינו עובר דרך הספירה הציבורית. ה"קריירה" הזו באה לידי ביטוי רק בספרה המשפחתית הפרטית, והעולם הליברלי, הקרייריסטי-קפיטליסטי, אינו יודע להעניק את היוקרה הראויה למסלול הזה - הגשמה, עבורו, היא עניין לעולם העבודה ולזירה הציבורית בלבד. טשטוש הפרדה החדה בין הספרה הפרטית והציבורית, הבלטת הבית כחלק אינטגרלי מעולם העבודה, תוך מתן כבוד ויוקרה למשפחה ובעיקר לעבודת הגי-דול והחינוך של הילדים, עשויים לפתוח פתח להרחבת המסלולים המקובלים חברתית להגשמה וליצירה. כן, גם בתוך הבית.

¹² <https://www.oxfamamerica.org/explore/research-publications/time-care>

על חליפין ואמון

מה מבחין בין הפופוליזם של ימינו, ובמיוחד הפופוליזם הימני, לבין תנועות קלאסיות של המעמדות העממיים, כגון המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות הידועות כמו ה-SPD בגרמניה והלייבור בבריטניה? מדוע נוטים משקיפים להשוות את התנועות הפופולרי-סטיות לתנועות פשיסטיות ולא לתנועות דמוקרטיות? מדוע, ולמרות שיש במצעים המדיניים שלהם סעיפים הדומים לסעיפי מדיניות של מפלגות סוציאל-דמוקרטיות (כולל המפלגה הדמוקרטית באמריקה) ובסיס התמיכה שלהן הוא מעמד הפועלים ומעמדות נמוכים אחרים, מרגישים שיש הבדל מהותי בין התנועות הפופוליסטיות העכשוויות לבין המפלגות הקלאסיות של מעמד הפועלים? תשובה אחת היא שזה נובע מהפרטיקולריזם והקסנופוביה של הפופוליסטים. אבל תשובה זו לא תהיה מדויקת מכיוון שגם מפלגות סוציאליסטיות וסוציאל-דמוקרטיות היו לעיתים קרובות בעד פרוטקציוניזם ואנטי-הגירה.

סוציולוג ועמית בכיר במכון למדיניות העם היהודי ובמכון שחרית. מחקרו עוסק בקבוצות דתיות בישראל, ובצמתים שבין דת, תיאולוגיה ופוליטיקה, וכן בין דת, מעמד וחברה בישראל.

ד"ר שלמה
פישר

התשובה טמונה במישור אחר. נדמה שהתחושה הזאת קשורה לכך שתנועות ומפלגות פופוליסטיות לא מקבלות את הצורה הבסיסית ביותר של המסגרת המשותפת של האינטראקציה הפוליטית. בבסיס המאבקים המקובלים בין קבוצות אינטרסים בדמוקרטיה המוכרות – בין פועלים, למשל, ובין מעמדות ביניים ומעמדות עליונים – עומדת גם הסכמה על המסגרת המשותפת: על הגדרת המצב, על עובדות בסיסיות ועל כללי משחק. לעומת זאת, מה שמאפיין את התנועות הפופוליסטיות הוא דחייה של המסגרת. לא רק שהן נוטות לא לקבל את כללי משחק הדמוקרטיים המקובלים ברגע נתון, הן גם דוחות את האופנים המקובלים של הגדרת המציאות והעובדות. כלומר, התנועות הללו הן אנטי-מערכתיות במובן עמוק. אי שיתוף פעולה ברמה כה בסיסית מצביע על כך שמשוהו השתבש ברמה היסודית ביותר. נדמה שהגורם שהשתבש הוא אמון..

שבוע שלאחר הבחירות האחרונות בארצות הברית התקיים דיון תקשורתי בקרב הסוקרים השונים על אודות ה"פספוס" בסקרים בבחירות לנשיאות בארה"ב. אמנם הסקרים ניבאו בצורה נכונה שג'ו ביידן יזכה בבחירות אבל צפו שהוא ינצח בפער הרבה יותר גדול מאשר התרחש בפועל. רוב הסקרים ניבאו פער של כתשעה-עשרה אחוזים ואף יותר, ואילו הניצחון של ביידן היה באחוזים הרבה יותר קטנים (כשלושה-ארבעה), וברוב המדינות המתנדנדות התבסס על פערים קטנים ביותר. כמו במערכת הבחירות של 2016, גם הפעם הסקרים נתנו הערכת חסר של המצביעים שהצביעו עבור הנשיא המכהן דונלד טראמפ. הסברים שונים ניתנו לתופעה והתקיים דיון האם מדובר בחזרה על השגיאות האסטרטגיות בניהול מסע הבחירות של 2016 או שמא צפו שגיאות חדשות. הסבר אחד שחזר על עצמו במספר גרסאות התמקד בשאלת האמון. את ההסבר העלה לראשונה דוד שור, הסוקר של הנשיא אובמה, ולאחר הבחירות גם נייט כהן, הסוקר של הניו יורק טיימס. טענתם של שור וכהן היא כי המצביעים של טראמפ לא מיוצגים במשקלם האמיתי בסקרים כי אין להם אמון חברתי בסקרים או במערכת. נדרש, לדוגמה, אמון בסיסי על מנת לענות לטלפון ולהשיב לשאלותיה של מראיינת אנונימית. דוד שור הסביר שחוסר האמון במערכת מאפיין כיום הרבה יותר רפובליקנים תומכי טראמפ מאשר דמוקרטים, וזאת לעומת השנים שעברו שבהן גילויי חוסר האמון התפלגו, פחות או יותר, באופן שווה בין התומכים בשתי המפלגות הגדולות.

טענה זו מקבלת חיזוק מסיבי מהתמיכה שמקבלים הנשיא טראמפ ועורכי דינו באשר לזיוף הקולות בבחירות, וזאת מבלי שהציגו ראיות של ממש. עורכי הדין טענו לקונספירציה רבת היקף (אם כי לא מוגדרת) של גניבת הבחירות על ידי הדמוקרטים באמצעות זיוף הקולות באופן עקבי. חוסר האמון מדהים בהיקפו ובאינטנסיביות שלו. למעלה מ-70% מהמצביעים למפלגה הרפובליקנית מאמינים שביידן "גנב את הבחירות." האינטנסיביות של התחושות הללו ניכרת גם מתוקף העובדה שחלק

I

גדול מהמתפרעים הסבירו את ההשתלטות על הקפיטול ב-6 בינואר 2021 כפעולה שתכליתה "הגנה על החוקה" והבטחה של בחירת נשיא הוגנת ואמיתית. ההטייה המפלגתית של חוסר האמון מסבירה במידת מה את הקיטוב הפוליטי שמאפיין את הפוליטיקה העכשווית הן בארה"ב והן בישראל. פוליטיקה "נורמלית" היא פוליטיקה שמת-קיימת בתוך גוף פוליטי שכללי המשחק שלו ברורים, כמו גם שאלת הגבולות - מי "בפנים" ומי "בחוץ". במסגרת הזאת ייתכנו מחלוקות לגבי חלוקת משאבים או קווי מדיניות אחרים, אך הם מתנהלים במסגרת כללים מוסכמים אשר מורים כיצד לפתור אותם (למשל על ידי הצבעת רוב, פנייה לבית משפט וכו').

פוליטיקה מקוטבת מאופיינת במאבקים הנוגעים לרמה בסיסית יותר - לאופי הגוף הפוליטי עצמו, גבולותיו (מי בפנים ומי בחוץ) ומהם כללי המשחק המאפיינים אותו (למשל, מהם גבולות הסמכות של בית המשפט העליון). במידה זו או אחרת, מה שמניע מאבקים אלו הוא חוסר אמון הן ביחס לזהות החברים שהם חלק מהגוף הפוליטי, והן לכללי המשחק. מצד אחד לא מרגישים נוח עם חלק מהחברים, לא סומכים עליהם ולא מאמינים בהם או להם, ומצד שני גם לא סומכים על כללי המשחק, להיפך, מאמינים שהם אינם מבוססים על תום לב אלא על ניסיון להשיג יתרון כוחני של צד זה או אחר.

גם בישראל מתנהלת פוליטיקה מקוטבת של מאבקים על זהותם של החברים הלגיטימיים בקול-קטיב ומהם כללי המשחק לגבי הכרעת מחלוקת. אמנם גם הימין וגם השמאל משתמשים בפר-קטיקות של הדרה, אולם הפרקטיקות של הימין מביעות חוסר אמון בצורה יותר מפורשת. מאז בחירות 1977 ישנה מסורת בליכוד לרמוז או לומר במפורש כי הצד הנגדי אינו נאמן למדינה או לעם ישראל, שהם שמאלנים בוגדים שאי אפשר לסמוך עליהם. השמאל, לעומת זאת, מסמן את הימין כאנשים רעים ולא מוסריים - "פשיסטים". קשה יותר לשמאל לסמן בגידה בקבוצה בגלל האוריינטציה האוניברסלית שלו.

ניתן לומר שהמשבר הפוליטי המאפיין את התקופה העכשווית הוא משבר של חוסר אמון. משבר זה בא לידי ביטוי במפלגות הפופוליסטיות המכונות "אנטי-מערכתיות" (anti-system). חוסר אמון עומד מאחורי הקריאות "לנקז את הביצה" בארה"ב וגם באירופה ובישראל.

האם ניתן להשיב על כנו את האמון החברתי שמכונן את החברה והגוף הפוליטי? שאלה זאת מביאה אותנו ליסודות התיאורטיים של הסוציולוגיה ולשאלה כיצד מכוננים חברה, אמון וסו-לידריות חברתית.

התיאוריה הסוציולוגית הקלאסית נותנת מקום מרכזי לתופעת החליפין שיכולה לקבל ביטויים

II

שונים ביחס לסחורות, מתנות או נשים. אחד מאבות הסוציולוגיה, אמיל דירקהיים, הבחין בין שתי צורות של סולידריות חברתית. הראשונה היא סולידריות מכאנית שמאפיינת חברות יותר פשוטות, והיא נשענת על שיתוף בתפיסת עולם, ערכים ונורמות, והשנייה היא סולידריות אורגנית הנשענת על חליפין בין מרכיבי החברה השונים ומאפיינת חברות מורכבות ומודרניות. בסולידריות מכאנית המאפיינת חברות פרה-מודרניות, כל יחידה (בית אב למשל) מספקת את צרכיה לעצמה ולכן הלכידות החברתית היא שברירית. במקרה כזה הלכידות נשענת רק על ייצוגים של העולם, ערכים ונורמות משותפים, ויש פחות קשר חיוני בין המרכיבים. לעומת זאת, בחברות מודרניות המתאפיינות בסולידריות אורגנית, על מנת להתקיים, חייבים השותפים בחברה להחליף ביניהם סחורות ומשאבים. ההתמקצעות החברתית והכלכלית שבאה עם המודרניזציה, משמעותה שכל מגזר מייצר רק מצרך אחד מכלל המצרכים הנדרשים לשם קיום (למשל, לחם או פלדה). מעבר לכך, כל מגזר צריך לקבל את יתר המצרכים מיתר חלקי החברה. כאן הלכידות היא איתנה כי היא מבוססת על צורך.

האנתרופולוג קלוד לוי שטראוס, ממשיך דרכו של דירקהיים, הציע וריאנט של תפיסה זו. בספרו הקלאסי תבניות יסוד של יחסי השארות זיהה לוי-שטראוס שני דפוסים של כללי נישואין שבבטים באסיה ובדרום אמריקה. בדפוס הראשון שהוא מכנה "חליפין מוגבלים או ישירים", שתי קבוצות א' ו ב' מחליפות נשים ביניהן. בדפוס השני, מספר גדול יותר של קבוצות (שלוש ומעלה) נותנות נשים אחת לשנייה כמו במעגל - א' נותנת ל-ב' ו-ב' נותנת ל-ג' - עד שמגיעים לקבוצה הסופית שנותנת בחזרה לקבוצה הראשונה. את הדגם השני (שיכול להיות אף מורכב יותר מהתיאור) מכנה לוי שטראוס "חליפין כלליים" והוא יוצר סולידריות ארוכת טווח בין מספר יחסית גדול של קבוצות.

כלומר, על פי המסורת המחשבתית הזו, יחסי החליפין המורכבים של סולידריות אורגנית ושל חליפין כלליים הם שיוצרים לכידות בין קבוצות גדולות ומורכבות של בני אדם.

מה יש ביחסי החליפין האלה שיוצרים לכידות בצורה כה מוצלחת? נדמה שהמאפיין המרכזי של שני המבנים התיאורטיים הללו הוא יחסי חליפין בין שחקנים רבים המתנהלים בצורה מורכבת; וזאת בניגוד לחליפין ישירים שבמסגרתם כל שחקן מנהל יחסי חליפין עם בן זוג אחד בלבד.

נדמה שיחסים אלה מאפשרים המשגה של "מכלול" או של "מערכת". כל אחד מהשחקנים יודע שמעבר לעצמו ומעבר לבן הזוג שעמו הוא מנהל יחסי חליפין נקודתיים, פועלת מערכת שלמה הכוללת שחקנים רבים נוספים. המשגה זאת תומנת בתוכה יחסי אמון וסולידריות; וגם מאפשרת לכל משתתף בחליפין להסתכל "דרך העיניים של המערכת". היינו לשקול לא רק טובתו האישית אלא גם את טובת המערכת כולה. בעזרת פעולה המביאה בחשבון את האינטרסים של המערכת כולה, השחקנים יוצרים תוצאות של "win-win" שהופכות להיות הבסיס לאמון הדדי בין המשתתפים. היינו, כפי שדירקהיים מטעים, החליפין המתקיימים בחברה המודרנית אינם רק פונקציונליים אלא גם מושגיים וסימבוליים. הם מסמלים את העובדה שהחברה

היא גוף אחד ושאנו תלויים אלו באלו. דירקהיים כתב במפורש שניתן ואף רצוי לקיים סולידריות אורגנית באמצעות שיטות סוציאליסטיות וסינדיקליסטיות, היינו שארגוני עובדים יחליפו ביניהם משאבים וטובין בלי התיווך של השוק הקפיטליסטי.

את הנקודה האחרונה ניתן גם להסביר במונחים של תחום אחר במדעי החברה - תורת המשחקים. תורת המשחקים מציעה מודלים מתמטיים בהירים לניתוח והסבר של מצבים כלכליים וחברתיים. משחקים רבים בודקים באלו מצבים ובאלו תנאים שני שחקנים ויותר יכולים לשתף פעולה. המשחק המפורסם ביותר מסוג הזה הוא "דילמת האסיר". בצורתו הקלאסית, במשחק הזה מדובר בשני פושעים שנתפסו. החוקר המשטרתי מציע להם את ההסדר הבא:

1. אם כל אחד מהם מלשין על חברו, שניהם מקבלים שנתיים בכלא.
2. אם אחד מלשין והשני שותק, המלשין יוצא לחופשי וזה ששתק מקבל שלוש שנים בכלא.
3. אם שניהם שותקים, כל אחד מקבל רק שנה אחת בכלא.

בגלל האפשרות שהזולת ילשין, כדאי לכל אחד להלשין על חברו. אבל אם שניהם יעשו כך המערכת תקבל את התוצאה הכוללת הגרועה ביותר - ארבע שנים בכלא. מבחינה מערכתית כוללת, כדאי ששני השחקנים ישתקו וזאת התוצאה עבור כל אחד מהשחקנים תהיה הרע במיעוטו - שנה אחת של מאסר במקום שנתיים אם שניהם ילשינו. יחד עם זאת, אם כל אחד מהשחקנים יפעל באופן אנוכי ויבחר להלשין, תתקבל התוצאה הגרועה ביותר.

מסתבר שהתוצאה האופטימלית תתקבל רק אם כל שחקן יוכל, בנוסף לנקודת הראות האנוכית שלו, להסתכל דרך "העיניים של המערכת". ראייה כזו, כאמור, מתאפשרת דרך ההשתתפות ביחסי החליפין של סולידריות אורגנית של דירקהיים ושל חליפין כלליים של לוי שטראוס. עצם ההשתתפות בחליפין מהסוגים האלו מסמן לעצמי ולאחרים שאני רואה את היחסים בינינו לא רק בעיניים הצרות של טובת עצמי אלא גם בעיניים של טובת המערכת. במקרה של "דילמת האסיר" אהיה מוכן לא להלשין (כי כך תתקבל תוצאה מיטיבה לכלל המערכת) מתוך הנחה שגם הזולת המשתתף בחליפין אלו לא ילשין משום שגם הוא מסתכל "דרך העיניים של המערכת", וכך שנינו נצא נשכרים. כך מתהווה אמון הדדי.

כלומר, עצם ההשתתפות בחליפין יוצרת שתי רמות של פעילות חברתית: רמה אחת שבה הפרט פועל באופן אנוכי וצר כמו בשוק הכלכלי, ורמה שנייה שבה פעילות היחיד מתחשבת ב"עיניים של המערכת". התובנה הזאת - שישינה מערכת וכדאי להסתכל דרכה על המציאות, מערכת שמקורה ביחסי חליפין של הסולידריות האורגנית בסיוע גורמים נוספים (בעיקר פילוסופיים ותיאולוגיים) - זולגת לתחום הפוליטי. נקודת המבט של המערכת מורכבת מכללים שמאפשרים את פעילות השוק וגם פעילות פוליטית תחרותית, שם נמצא איסור הונאה, איסור הגבלים על התחרות, שלטון חוק וחילופי שלטון שלווים. לעיתים, כללים אלו מחייבים ריסון של הפעילות המיידית האנוכית על מנת ליצור מצב של "win-win" ארוך טווח לטובת המערכת.

ככל שהתפתחה בעולם המודרני הפעילות השגרתית של החליפין - החיים המסחריים השלוים של הקפיטליזם של המאות ה-18-20 ושל המשטר החוקתי - התחזקה ההמשגה שיש כאן מערכת ושניתן להסתכל מנקודת המבט המערכתית. אם מאמצים את נקודת המבט הזו, כלומר דואגים לתוצאות טובות מבחינת המערכת כולה, ולא רק לטובת הפרט, משיגים, לפחות בטווח הארוך, תוצאות של "win-win" (כמובן שהיו מתנגדים לכל המהלך הזה כמו הריאקציונרים והטוטליטריים).

ואולם, בארבעת העשורים האחרונים השתבש משהו בתוך הדמוקרטיה הקפיטליסטית המערבית. אנשים התחילו להרגיש שהחליפין חד-צדדיים מדי ולא נעשים מתוך כוונה להועיל לכלל. מכיוון שהרטוריקה לא השתנתה, תחושת הדיסוננס שבינה לבין המציאות התחזקה, וכתוצאה מכך האמון הלך ונשחק. בארבעים השנים האחרונות הגיע חוסר השוויון בארה"ב ובאנגליה לממדים קיצוניים. המשכורות של רוב האוכלוסייה הוקפאו ולא התקדמו. מעמד הפועלים התעשייתי נהרס ולא נותרה עבודה משמעותית לגברים שאינם בעלי השכלה גבוהה. ההתמכרות לאלכוהול ולמשככי כאבים המבוססים על אופיום, צמחה לממדים מפלצתיים, וכך גם שיעורי המוות מהייאוש המלווה תופעות אלו. התוצאה מרחיקת הלכת של תהליכים אלה הייתה לא רק נזק וסבל כלכלי וחברתי אלא גם פגיעה עמוקה בסולידריות החברתית.

אנשים הפסיקו להאמין שהשתתפות בחליפין מביאה לתוצאות "win-win" ושכדאי לאמץ את נקודת המבט המערכתית שמביאה תוצאות מיטביות לכלל האוכלוסייה. יותר ויותר מהם מאמינים שהאליטה המשכילה והגלובאלית "מסדרת את המערכת" לטובת חבריה ולטובת עוזריהם - בני המיעוטים (המקבלים פירושים מהשולחן). המסקנה שלהם היא שכדאי לזנוח את נקודת המבט המערכתית ולאמץ גישה צרה של "טובתי בלבד". אמנם זה לא יביא לתוצאות מיטביות אבל "לפחות לא אצא פראיר".

קרל פולני דיבר על "התנועה הכפולה". כאשר ההסתמכות על כוחות השוק מרחיקת לכת מדי, החברה מגיבה ומאזנת שוב את הפעילות הכלכלית על ידי שיקועה חזרה במרקם היחסים החברתיים. כך שיקולים חברתיים ותרבותיים גם נלקחים בחשבון ולא רק שיקול של מקסום רווח. אנו רואים היום את "התנועה הכפולה" במיוחד במדינות של ממשל ביידן המחזיר את התנאים ליצירת מקומות עבודה והגדלת כוח המיקוח של הפועלים, לא מתוך שיקולי שוק אלא מתוך חזון חברתי. ואולם, המשבר הנוכחי הולך מעבר לניתוח של פולני בזה שהסדרים הניאו-ליברליים הגלובליים ריסקו את המרקם החברתי עצמו שבדרך כלל היחסים הכלכליים היו משוקעים בו. לא זו בלבד שהם הרסו במעמדות העממיים את המשפחה, את הכנסייה ואת הקהילה כולה¹³, אלא גם את האמון שהוא הבסיס לשיתוף פעולה ואינטראקציה חברתית כולל במערכות רחבות ואנונימיות.

יש לציין שאף אחד לא צפה את ההתפתחות הזאת. בשנות התשעים של המאה שעברה כאשר הסדר העולמי העכשווי התחווה, הציפייה הייתה שהעולם השלישי יתנגד לסדר הניאו-ליברלי הגלובלי החדש מתוך ההנחה

שסדר זה מנצל אותו. היו כאלה שגם ראו בתנועת ה'ג'יהאד העולמי את תגובת הנגד של המדוכאים¹⁴. אמנם הסדר הגלובלי אכן העניק לעולם המפותח יתרונות ניכרים, במידה מסוימת על חשבון העולם הלא מפותח, ואולם חלקים נרחבים של העולם המתפתח, במיוחד באסיה, הרוויחו בגדול - חלקים גדולים של האוכלוסיות שלהם נכנסו למעמד הביניים ועברו פיתוח מרשים. מה שאף אחד לא ציפה הוא להתנגדות בתוך העולם המפותח - היינו המרד הפופוליסטי של המעמדות העממיים של העולם הראשון. כך, כל מה שאנחנו מפתחים עכשיו גם מבחינת תיאוריה וגם מבחינת מדיניות היא פרי התנסות ולא פרי של תיאוריה א-פריורית. בשנים האחרונות נעשינו כולנו תלמידים של דיואי, ומקבלים את זה שהבכורה האפיסטמולוגית ניתנת להתנסות. טראמפ הצטיין בחבירה לתחושה של חוסר האמון ובמתן עקבי של ביטוי לתחושה זו. הוא שידר כל הזמן מסרים לפיהם "מנסים לסדר אותנו ולא נהיה פראירים יותר". הדבר בלט במיוחד בכל הנוגע ליחסי החוץ של ארה"ב. במקום לטפח את מערכת הבריתות המערביות, שנחשבה כמביאה לתוצאה של "win-win", טראמפ טען ש"מסדרים" את ארה"ב ולכן כדאי שזו תסתכל על טובתה בצורה הצרה ביותר. מדיניות החוץ של טראמפ הייתה בעצם מטאפורה לגישתו הכללית שהתמצתה באמונה: "אני מכיר בכך שמסדרים את ארצי ואת תומכי ואני אשים לזה סוף".

הפוליטיקה שטראמפ מייצג היא פוליטיקה של קיטוב המסמלת את משבר האמון והסולידריות. מאחר שתומכי טראמפ לא סומכים על ההוגנות והיושרה של הצד השני, הם רוצים להגדיר מחדש את כללי המשחק. בראש בראשונה הם רוצים להגדיר כללים הקובעים מי בפנים ומי בחוץ וכיצד מכריעים מחלוקות.

כאמור, גם ישראל מתאפיינת בפוליטיקה של חוסר אמון. גם בה התפתח חוסר אמון על בסיס של חליפין לא הוגנים, אבל מסוג אחר. תהליך ההגירה כרוך בסוג מסוים של יחסי חליפין. המהגר יוצר מחויבות לארץ ולמסגרת הפוליטית החדשה ותמורתה הוא אמור להתקבל כאזרח שווה זכויות והזדמנויות. וריאנט של העסקה הזאת הוא רעיון כור ההיתוך: תמורת ויתור על תרבות המקור ואימוץ תרבות הארץ החדשה, המהגר אמור להתקבל שוב כחבר מלא ושווה זכויות במולדתו החדשה.

בישראל של ההווה יש לכור ההיתוך שם רע. מזרחים ואחרים מתלוננים שגזלו מהם את מורשתם והפעילו עליהם סוג של אלימות. לדעתו, הנרטיב המקובל כאילו כור ההיתוך "אשם" הוא שגוי. ברוב המקומות בעולם שבהם הפעילו בצורה מלאה את

¹³ Anne Case and Angus Deaton, *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*, Princeton, 2020.

¹⁴ Manuel Castells, *The Power of Identity, Volume II of the Information Age*. Oxford: 1997. Benjamin Barber *Jihad vs. Mcworld: Terrorism's Challenge to Democracy*. New York, 1996.

מדיניות כור ההיתוך הוא היה הצלחה מסחררת והתלונות כלפיו היו מעטות. דוגמא יפה לכך היא יהודי ארצות הברית. לילדים של המהגרים היהודים העניים הובטח שאם הם ישתלבו ויצטיינו, השמים הם הג' בול. ואכן הם השתלבו והצטיינו והשיגו את "השמים". הדוגמאות הם רבות: ז. רבי בפיזיקה (מבוני פצצת האטום וחתן פרס נובל) קירק דוגלס בקולנוע, ג'נט ילן בכלכלה (נגידת הבנק המרכזי לשעבר והיום שרת האוצר), ורבים אחרים. מלבד מיעוט מבוטל, רובם של יהודי ארצות הברית משתייכים למעמד הביניים ולמעמד הגבוה. הם מהווים את הקבוצה האתנית עם ההכנסה וההשכלה הגבוהות ביותר בארצות הברית. בישראל, לעומת זאת, הבטיחו אבל לא קיימו. שידלו ואילצו את המזרחים לוותר על מורשתם ותרבותם אבל לא פתחו בפניהם את הדלתות, ולא נתנו הזדמנויות. הסטטיסטיקות של מה שהיה ייצוג חסר של מזרחים בהשכלה גבוהה והפער בהכנסות בינם ובין האשכנזים כבר ידועות. מכאן נובעים הכעס והטענות "גם ער-טלו אותנו מתרבותנו וגם הודרנו ולא ניתנו לנו גישה והזדמנות שווה למשאבים ולניידות חברתית". היינו, הכעס לא נובע מעצם הפעלת כור ההיתוך אלא להיפך, מאי קיומו של כור ההיתוך אמיתי וקיומו במקום זה של כור ההיתוך של "ישראלוף".

גם ההפרה של עסקת החליפין הבסיסית של הגירה בעידן המודרני, כלומר מחויבות למולדת החדשה תמורת אזרחות שווה וחברות מלאה, תרמה מאוד לחוסר האמון, מה גם שהפרה זאת הייתה גם היא בניגוד לאידיאולוגיה הציונית והרעיון של קיבוץ גלויות.

אי-יישומו של כור ההיתוך אינו נחלת העבר בלבד. גם כיום, כשבעים שנה לאחר העליות הגדולות, כאשר שלושת רבעי האוכלוסייה נולדה בישראל והקטגוריות הלאומיות של "יהודי" ו"ישראלי" הן יותר דומיננטיות כמגדירים זהות, הקטגוריות העדתיות ממשיכות לשמש סממנים חשובים של הגדרה עצמית. כמעט מחצית מן האוכלוסייה היהודית עדיין מגדירים את עצמם כ"מזרחים" וכמעט 40% מגדירים עצמם כאשכנזים, וזאת לאחר שמגדירים את עצמם באופן ראשוני כ"ישראליים" או יהודים. חלוקה זו מעוגנת, כנראה, במציאות הכלכלית והחברתית. למרות שרוב המזרחים נמצאים במעמדות הביניים, יש להם ייצוג חסר באליטות כולל האליטות של "אומת הסטארט-אפ". במידה גדולה, מזרחים מועסקים בתעשיות ובענפים המסורתיים (מלט, נייר, מזון), המאופיינים על ידי פריון נמוך ושמתיקיימות בעזרת הגנה ממשלתית. כנראה שמציאות זו ממשיכה, במידת מה, לתדלק את הפוליטיקה המקוטבת¹⁵.

יש להדגיש שהניתוח שהצעתי אינו מתייחס לעמדות דתיות ופוליטיות (דתיים-חילוניים, ימין ושמאל). הן בארצות הברית והן בישראל הללו מהוות תוצר של השקפת עולם. במקום זאת, אני מתייחס לצורת ההתנהלות ובמיוחד לאיבוד ה-"civility" - לאובדן היכולות לקיים יחסים ארוכי טווח עם יריבים ולשתף איתם פעולה בדברים החשובים באמת; וליכולת לשמור חילוקי דעות בתוך גבולות ולא לתקוף באופן אוטומטי את עצם הלגיטימיות של היריב שלך. יכולות אלו הם "הרגלי הלב" של דמוקרטיה יציבה ומתפקדת, והיעדרם מעיד על היווצרותו של חוסר אמון.

¹⁵ OECE, Economic Surveys: Israel 2016, OECD Publishing, Paris. Jewish People Policy Institute, Annual Assessment of the Situation and Dynamics of the Jewish People, Jerusalem 2016.

במצב כזה, החלופות לטראמפ ולקיפאון הפוליטי בישראל צריכות להיות מרחיקת לכת מעבר לקווי מדיניות נקודתיים. הן צריכות לבנות מחדש את האמון והראייה המערכתית על ידי יצירת מערכת חליפין חברתיים, כלכליים ואזרחיים, מערכת הוגנת המאפשרת לכלל חבריה לנצח. במקרה של ישראל יש לתת תשומת לב מיוחדת להכללת יותר אנשים במגזר בעל פריון גבוה ולהביא לסופה של משטר כלכלי המחולק בין "אומת הסטארט-אפ" האליטיסטית לבין התעשיות המסורתיות של "אומת הקיפאון".

עקרונות לחשיבה כלכלית-חברתית חלופית בעידן של פוסט-קורונה

עמית בכיר וראש התחום הכלכלי-חברתי במכון שחרית; מרצה בכיר בביה"ס למשפטים במכללה האקדמית צפת; ראש הקליניקה לתאגידיים וחברה במרכז האקדמי למשפט ועסקים.

ד"ר עופר
סיטבון

במבוא הזכרנו שתי תפיסות רעיוניות - הבנת הכלכלה, בעקבות פולני, כפעילות המ-
שוקעת בהקשר חברתי ספציפי ועמדה פרגמטיסטית שמבקשת להימנע מהשלכה של
אידיאולוגיות מופשטות על המציאות. הצבת התפיסות הללו בבסיסה של התורה הכלכלית
מאפשרת לנו לגזור מהם סדרה של עקרונות מדיניות כלכלית חלופיים לכלכלה בעידן
של פוסט-קורונה, עקרונות שאפשר להציגם בצורה של מעגלים מתרחבים - מהיחיד אל
משפחתו; ממנה אל קהילתו ומדינתו; ומהן אל העולם כולו.

שגשוגו של הפרט מתחיל במישור האישי, בשני מוקדי חיים עיקריים - המשפחה והעבודה. למרות השינויים הדרמטיים שעברו עליו בעשורים האחרונים - עליית האינדיבידואליזם, הופעתן של "המשפחות החדשות" (משפחות להט"ביות, משפחות חד-הוריות, משפחות מורכבות ועוד), הגידול במספר הזוגות שחיים ללא נישואין, שיעור הגירושין הגבוה, התפתחותן של טכנולוגיות הפוריות ועוד - מוסד המשפחה הוא עדיין המוסד החברתי המרכזי ביותר, והוא מהווה את רשת התמיכה הכלכלית, החברתית והנפשית המיידית של מרבית האנשים. גם אם אין בהכרח כיום הסכמה חברתית על מהי משפחה, ברור כי היא האתר הראשוני שממנו רובנו שואבים שפה, ערכים, מסורות, תפיסות עולם, ואפילו חוש הומור. היא מהווה אתר פוטנציאלי לפריחתן ולשגשוגן של סולידריות ושל אמפתיה, ושל הפרקטיקות החברתיות הנגזרות מהן. במידה רבה, המשפחה מייצרת בנו את ה"קומונסנסיות" שעמה אנו ניגשים לעולם ומהווה מרחב מרכזי שבו אנו מבטאים את אנושיותנו. מתבקש אפוא שמדיניות כלכלית תייצר תנאים שיאפשרו לכל המשפחות לשגשג.

תנאים כאלו צריכים לכלול, מחד גיסא, מתן אפשרות להקים משפחה, לא רק מבחינה משפטית אלא גם מבחינה כלכלית (למשל, באמצעות יצירת מנגנון של הכנסה בסיסית (ראו לעיל)); ומאידך גיסא, באמצעות יצירת הסדרים תומכי-משפחות בשוק העבודה. בנוסף, ראוי למקד את התמיכה המדינית בילדים בגיל הרך - מחקרים מראים שהחזר על ההשקעה של תכניות המכוונות לגיל הרך גדול בהרבה בהשוואה להשקעה בתוכניות חינוך בגילאים מבוגרים יותר - לרבות תמיכה נדיבה בהורה שמגדל את ילדיו "במשרה מלאה". מאמרם של לורה טלינובסקי ועופר סיטבון מאיר את הערך החברתי והכלכלי המשמעותי של מעשה גידול הילדים ואת היבטי "כלכלת הנתינה" הגלומים בו, ומציע לדמיין באמצעותם גם הסדרים כלכליים אחרים.

העבודה היא האתר המרכזי השני בחייו של הפרט. האוטומציה הקרבה וצורות ההעסקה החדשות שהובילו לעליית ה"פרקריאט" (מעמד העובדים הפגיעים ונטולי הבטחון התעסוקתי) צפויות לשנות את שוק העבודה מן היסוד, ולצמצם מאוד את כמות העבודה האנושית שהכלכלה תזדקק לה. מצב דברים זה מוביל, בין השאר, להצעה לשלם לכל האזרחים הכנסה בסיסית שתנתק את הקשר הבלעדי שבין עבודה לפרנסה, הצעה שנדונה בהרחבה במאמרו של גדי נסים. עם זאת, אסור שסוגיית ההכנסה הבסיסית - שראוי לבחון אותה בחיוב - תשכיח מאיתנו שבעבור רבים עבודה איננה רק

"ג'וב". הסתכלות תועלתנית שכזו מתעלמת מכך שמדובר במקור חשוב ומרכזי למעמד ולהכרה חברתיים, ובעיקר להערכה עצמית ולגאווה מקצועית. אדם עובד תורם לקיומה ולשגשוגה של משפחתו (פרנסה) אך גם לשגשוג החברתי המשותף באמצעות יצירה של תוצרת איכותית, תשלום מיסים ועוד. מכאן שגם בעידן עתידי של הכנסה בסיסית, על המדיניות הכלכלית-חברתית למצוא דרכים להבטיח ערך והכרה חברתיים לכל עובד באשר הוא, וזאת, בין השאר, באמצעות מדיניות סחר מאוזנת שתכיר בחשיבות על ההגנה על הכלכלה המקומית מן השווקים הגלובליים; חיזוק ההשקעות הציבוריות בתחומים שמעצימים את העבודה האנושית ולא מצמצמים אותה; הכשרות מקצועיות לכל אורך החיים (שייערכו בשיתוף פעולה עם ארגוני העובדים שיפקחו על איכותן ויקבעו סטנדרטים) כדי לסייע לעובדים להתמודד עם השינויים העמוקים והמתמשכים בשוק העבודה תוך מימוש מיטבי של היכולות שלהם; והבטחת רשת בטחון סוציאלי אמינה המשוקעת במסגרת החיים הקהילתיים (ראו להלן).

המוסד המרכזי של עולם העבודה - ושל כלכלת השוק המודרנית בכלל - הוא התאגיד העסקי. זה מבוסס בעשורים האחרונים על עקרון הקדימות של בעלי המניות (shareholders) הרואה בהשאת רווחיהם את התכלית הבלעדית של התאגיד. על פי מודל זה, קולם של העובדים כמעט ואינו נשמע בניהול היומיומי של הפירמה, בוודאי בעידן שבו ארגוני העובדים איבדו חלק גדול מכוחם. תפיסה זו אשר שמה דגש אך ורק על "שורה תחתונה" פיננסית, מהווה ביטוי מובהק לניתוק של השוק מההקשרים החברתיים והתרבותיים שבהם הוא משוקע, והיא שמניעה, בין השאר, את הגלובליזציה הכלכלית, את פירוק שרשרת הייצור הפורדיסטיטית ופיזור ברחבי העולם ואת המחירים הסביבתיים הכבדים הכרוכים בה. כפי שהראה עופר סיטבון במאמרו, השינויים הדרמטיים בעולם העבודה, כמו גם הציפיות החברתיות המשתנות מתאגידים על רקע הגידול בכוחם ובהשפעתם, בוודאי בעידן של פוסט-קורונה, מחייבים רפורמה כפולה: שינוי תכלית התאגיד באופן שיביא בחשבון את האינטרסים של כלל מחזיקי העניין (stakeholders) המושפעים ממנו (עובדים, ספקים, צרכנים, קהילות, הסביבה...) ולא רק את אלו של בעלי המניות, ובמובן עמוק יותר - את הצרכים ארוכי-הטווח של החברה והמדינה שהן אלו שמעמידות את הבסיס הכלכלי לחדשנות ולטכנולוגיות התאגידיות; ובניית מנגנונים לאיזון הכוח והאחריות בניהול התאגיד, באופן שיעניק משקל ואחריות רבים יותר לעובדים. שינוי זה ביחס לתכלית התאגיד עשוי לצמצם את ההיגיון האינסטרומנטלי של פעילותו, ויתרום אף הוא להגברת השגשוג האנושי והחברתי. מכלול הצעדים הללו - בשוק העבודה ובממשל התאגיד - יגבירו את כוח המיקוח ואת חלקם של העובדים בהכנסות, ויאזנו במעט את כוחו של ההון, ברוח הצעדים שגם נוקט ממשל ביידן.

השגשוג האישי והמשפחתי משוקע תמיד במסגרת שגשוג קהילתי. התובנה של הכ־לכלן א"ס שומכר שלפיה "קטן זה יפה" יכולה לשמש אותנו בעיצוב מדיניות כלכלית שמתאפיינת, בראש ובראשונה, בלוקליות, תוך טיפוח רובד כלכלי נוסף, מתחת לרובד הלאומי. למרות העידוד (המוצדק לעיתים) שמעניקה הכלכלה הגלובלית ליתרון הגודל ולניידות מתמדת, היא עלולה גם לחתור תחת תפיסות של ערבות הדדית, כפי שמדגים הסיפור הידוע על המכולות והקניונים: בחסות התפשטותם של הגיון השוק ושיח היעילות, דחקו תאגידי ענק החוצה עסקים מקומיים קטנים ועצמאיים. היעילות של מכולות לטובת סופרמרקטים והופעת הקניונים שהובילה לשקיעתם של מרכזי ערים תוססים, שהיו מאז אתונה הקלאסית וירושלים המקראית מקום מפגש בין אזרחים, הן ביטוי בולט שהוא גם בעל השלכות סביבתיות ברורות, להשלכות היומיומיות הטובות פחות של הגלובליזציה. ראיית התופעות האלו כהכרחיות לשם היעילות והתחרות הגלובלית, מתעלמת מכך שכלכלה אינה פועלת בחלל ריק, ושיעילות על הנייר אינה בהכרח מקדמת את הטוב החברתי המשותף.

קהילתיות מוצלחת מהווה רשת בטחון חברתית חיונית שקרבתה לבעיות היומיום של היחיד והקשב שלה לצרכיו יכולה ליצור תחושות של שותפות גורל ושל ערבות הדדית. לשם כך נדרש להסתייע - ולתמוך - במשאבי ההון החברתי שהוא, כפי שהראה רוב־רט פטנאם, מה שגורם לדמוקרטיה "לעבוד". לכידות חברתית וחוסן קהילתי - אם הם נשענים על תרבות משותפת, על תהליכי חיברות, הסכמה או נורמות - הכרחיים לכינונו של שגשוג כלכלי.

שגשוג קהילתי מחייב גם אימוץ של עקרונות הסובסידיאריות שלפיו על הכרעות בשאלות של מדיניות ציבורית להתקבל בקירבה המירבית האפשרית לאזרחים המושפעים מהן ועל-ידי היחידה הקטנה ביותר הרלוונטית. כך נחסכת למדינת הרווחה מעורבות יתר בפעילויות שעלולות להטיל עליה משא עצום של משימות ומטלות ושמוטב שתישארנה באחריות הקהילות, ונותרים לה די זמן ואנרגיה לעסוק ביעדים הלאומיים המורכבים. לבסוף, טיפוח רובד כלכלי נוסף - מקומי או איזורי - בין היחיד ומשפחתו לבין המדינה יכול ליצור חיץ נוסף מפני משברים כלכליים, לאומיים או גלובליים, שיכול גם לחזק את החוסן הקהילתי. דוגמא מובהקת לכך היא התפתחותם ברחבי העולם של אלפי מטבעות מקומיים ואזוריים שהוכחו ככלי הממריץ את הפעילות הכלכלית המקומית והמאפשר מימוש רב יותר של הפוטנציאל שלה, אך גם ככזה המסייע בעת משברים כלכליים לאוכלוסיות שנותרו מאחור. שימוש במטבע כזה - כדוגמת זה שהנפיקה

עיריית בריסטול בשנת 2012 - מצמצם את טביעת הרגל הפחמנית, מתמרץ את הצ־רכנים לבצע רכישות באזור ואת בעלי העסקים לפעול לסיפוק צרכי התושבים. דרך נוספת לשקע את הכלכלה במסגרת האזור יכולה להיות באמצעות הקמתם של בנקים קואופרטיביים אזוריים, שהנהלתם תכלול מחזיקי עניין שונים מן האזור. בנקים אלו יהיו רשאים להלוות כספים רק בתחומי האזור, והם עשויים להיות קשובים יותר לצרכי האשראי של עסקים מקומיים.

המישור המדינתי

רשתות הביטחון המשפחתיות, הקהילתיות והחברתיות של היחיד שזורות ברשת הביטחון המדינתית. למרות חשיבותה הרבה, מדינת הרווחה הסוציאל-דמוקרטית לא הייתה רגישה דיה לרקמת היחסים שעליה מבוססים החיים האנושיים, והכלכלה בתוכם, ולכן נבנתה ונתפסה כרשת הביטחון היחידה בפועל. זאת ועוד: המודל שעליו נבנתה מדינת הרווחה - איגודים חזקים, הון יצרני ואחראי, תעסוקה מלאה - נשחק מאוד על-ידי הגלובליזציה והכלכלה הפוליטית שהיא יצרה, כמו גם בשל הירידה המתמשכת באמון החברתי. לצד עדכון של מודל המימון שלה, מדינת רווחה המעו־דדת את השגשוג האנושי ותומכת בו תצטרך אפוא לצמצם את הנתק בין המנגנונים המדינתיים לבין החיים עצמם באמצעות קשב, גמישות, ביזור ובעיקר אמון רב יותר באזרחים; לדייק יותר במענה על הצרכים החומריים והרגשיים (של יחידים ושל קבוצות) העולים מה"שטח"; ולהסתמך יותר, כפי שעולה ממאמרה של נטע לינזן, על "מה שעובד" מאשר על עקרונות ואידאולוגיות מופשטים.

ראוי גם לצמצם את היסודות המייצרים תלות רבה מדי של הפרטים במנגנוני הרווחה, ולצד הפן ה"ביטוחי" החיוני שלהם - ההגנה מפני סיכונים חיים - לסייע ליחידים להכיר ולטפח יכולות וכישורים לשגשג בהיבטים השונים של חייהם, ובראש ובראשונה לבנות מערכות יחסים טובות והזדמנויות לשיתוף פעולה ולמגע אנושי. הנטייה לנתח את הפעילות האנושית כתוצר של יחסי כוח ומבנים חברתיים מפלים מעלה לפני השטח את הצורך בהגברת שוויון ההזדמנויות של יחידים ושל קבוצות, ואולם יש להיזהר מפני חד-מימדיות. ניסיון החיים מלמד שהאחריות האישית והסוכנות (agency) אינן נעלמות לגמרי גם כאשר אדם הוא עני או מוחלש. ההתנהגות האנושית והיחסים החברתיים מתעצבים על רקע מכלול של מניעים, סותרים לעיתים, שלא ניתן לעשות לכולם רדוקציה ליחסי כוח, ובכללם דאגה, אמפתיה, תחושת השתייכות ואף נכונות להקרבה. מכאן שיש ליחס משקל גם לעקרונות האחריות האישית של היחיד כדי למנוע

מצב שבו הפטרנליזם המדינתי, החיוני לעיתים, יפגע בקידומן של "מידות טובות" פרטיות. ראוי והוגן אפוא שהזכאות לשירותי הרווחה תתבסס לא רק על צורך וחוסר ישע המחייבים מבחני אמצעים, אלא גם על ערכים של תרומה והדדיות, ולכן תתגמל את המאמץ של בעלי "מידות טובות" שהחברה חפצה בקידומן, כמו עבודה, חסכון ואולי אף בעלי אורח חיים בריא (למשל, פעילות גופנית או אי-עישון); ותוקיע ניצול לרעה, אם ישנו.

תנאי נוסף ליכולתה של מדינת הרווחה "לספק את הסחורה" הוא קיומו של אמון חברתי - שנדון בהרחבה במאמרו של שלמה פישר - הגלום בערכים כמו הגינות, הדדיות וכיבוד התחייבויות (שחיוניים, כמובן, גם לשם פעולתו התקינה של השוק). מחקרים מצביעים שחברות שבהן האמון בין הפרטים גבוה הן שוויוניות יותר ומאפשרות יותר, בעוד שפערים חברתיים גדולים מובילים להתנתקות של בעלי הממון מהחברה ומה-חיים המשותפים, לגידול ברמת האלימות והשחיתות ואף לעלייה בשיעור ההריונות הלא-רצויים. הגידול הרב בחוסר השוויון שוחק מאוד גם את הערבות ההדדית ואת האמון במוסדות החברתיים שהם הבסיס לשיתוף פעולה ולאינטראקציה חברתית בחברת ההמון המודרנית. מצב דברים זה מוביל את הפרטים בחברה לאמץ עמדה תועלתנית ("לא לצאת פראיר") תוך זניחתה של נקודת המבט המתחשבת בטובת הכלל. כך מתחזק הקיטוב החברתי והפוליטי המתבטא באובדן היכולות לקיים יחסים ארוכי טווח עם יריבים, לשותף עימם פעולה כשהדבר חיוני ולא לערער על עצם הלגיטימיות שלהם. זהו מתכון בטוח לערעור תפקודה ויציבותה של הדמוקרטיה.

לבסוף, גם מערכת פיננסית מתפקדת היטב חיונית לבריאותו של המשק המודרני, ועליה להתנהל במקצועיות ובהוגנות לטובת הציבור בכללותו. עם זאת, מכיוון שהכלכלה משוקעת בתוך המבנים החברתיים, התרבותיים והמדינתיים, ההכרעות הכלכליות טבולות כולן בשיקולים ערכיים, ולכן אסור שלמומחיות הכלכלית תהיה בלעדיות בעיצובן. אכן, לאחר עשורים שבמהלכם הלכה והעמיקה התבססותה של המערכת הכלכלית על המערכת הפיננסית, עניין שהיו לו מחירים חברתיים כבדים ששיאם היה המשבר הפיננסי של 2008, נקטו בשנים האחרונות הבנקים המרכזיים ברחבי העולם במדיניות "ההרחבה הכמותית" - הזרמת סכומי כסף עצומים לכלכלות המדינות באמצעות שוקי ההון - ובכך ביטאו נסיגה דרמטית מהתפיסה הדוגמטית של "שוק חופשי" ואימוץ של עמדה פרגמטיסטית באופיה. אלא שבמקום לנתב את הכספים הללו אל עבר בנקים ותאגידי ענק, ראוי לנתבם להשקעות חברתיות ואזרחיות דחופות, ולהרחיב את היצע האשראי לעסקים קטנים ובינוניים שמספקים את מרבית מקומות העבודה במשק. כדי שהחלטות אלו תהיינה קשובות יותר לצרכי הציבור וכדי להגיע להכרעות המקדמות את הטוב המשותף, נדרשת "הצברה" (הפיכה לציבורי) של הדיון הכלכלי. במילים אחרות, דמוקרטיזציה של המערכת הפיננסית היא-היא הבסיס לשגשוג כלכלי ואנושי.

הרמה הגלובלית

בעולם גלובלי, מדיניות כלכלית לאומית תומכת שגשוג מחייבת פעולה פנימה והחוצה. פנימה - באמצעות הרחבת מעגל הנהנים ממנה ותוך הגדלת ההשקעה הציבורית לטווח ארוך (צורך נוסף שמגפת הקורונה הבליטה בעוצמה) - בחינוך, ברפואה מונעת, בחקלאות בת-קיימא או באנרגיות מתחדשות. השקעה זו מחייבת כמובן את קיומה של מערכת מס הוגנת, יעילה ושקופה שתקדם את השגשוג החברתי. זאת, שכן המס המממן שירותים חברתיים ותשתיות ציבוריות הוא הדם הזורם בעורקיה של האמנה החברתית בין האזרחים לבין המדינה. בהיותו כלי כלכלי, המס יכול לשמש גם להכוונת הפעילות היצרנית והצרכנית, וניתן להשתמש בו להגדלת השגשוג האנושי ולצמצום הפערים החברתיים. ריכוז העושר החברתי - כסף, נכסים, משרות, סטטוס - בידיים מועטות, פוגע באופן לא מידתי בשוויון ההזדמנויות, בעיקר של קבוצות מיעוטים. מצב דברים זה מוביל בסופו של דבר להצטמצמות מעמדות הביניים, מגביר את יכולתם של בעלי ההון להטות לטובתם את כללי המשחק הכלכליים, ובסופו של דבר מוציא את המשחק הדמוקרטי כולו מאיזון. מכאן שמיסוי גבוה על רווחי הון, מס על משכורות ענק ומאבק במקלטי המס הם כולם כלים לדמוקרטיזציה של הכלכלה ולחיצוק כוחה של "המידה הטובה" במסגרת יחסי השוק. בנוסף, אם אמנם מיסים מקטינים פעילות כלכלית, הרי שרצוי להשית אותם על פעילויות שאנו מעוניינים להקטין את היקפן כמו שימוש קבוע בעובדים זמניים או פליטת מזהמים.

החוצה - לצד חיצוק הכלכלות הלאומיות, מוטב שנדע ליצור גבולות "נושמים" בין מדינות ועמים, המאפשרים ומעודדים הגירה מבוקרת ובעיקר שיתופי פעולה בעידן שבו התלות ההדדית חזקה מאי-פעם ושאתגרים רבים הניצבים בפנינו, ובראשם משבר האקלים, אינם מכירים בגבולות מדינתיים. במילות מאמרו של אריה קרמפף, לא ניתן להזניח את "החצר המשותפת" הגלובלית של כולנו.